
This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

GoogleTM books

<https://books.google.com>

35-Ա
2842

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

№ 156

ՍԵՐԵՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻ

ՄԱՏԵՄԱՏԻԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ВИБАЖСТЕКН
ИНСТИТУТА
ВЕСТОМОВДЕНН
Академии Наук
СССР

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

ԹԻՖԼԻՍ

ՏԳԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԱՆԾԻ

Типография М. Д. Ротинянца, Гол. пр., д. № 41.

1899

ՍԵՐԵՈՍԻ Ը ԵՒ Բ ԴԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ինչպէս յայտնի է՝ Սերէոսի ի Հերակլէն պատմութեան սկզբում գրուած են Երկու գլուխ, որոնք սովորաբար կոչուում են Ա և Բ դպրութիւն։ Ա դպրութեան մէջ Անծանօթ հեղինակը իւր գրելիքի մասին համառօտ տեղեկութիւն տալուց լետով յայտնում է, թէ օգտուելու է Մարաբայ (իսկապէս՝ Մարաբաս) Մծուրնացի փիլիսոփայի մատենանիցայի մատեանը, նրա ասելով՝ գրուած է համաձայն այն արձանագրութեան, որ գտնուել է Սանատրուկ թագաւորի պալատի փլատակները բանալիս և պարունակելիս է եղել «զամա և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հալոց և Պարթեաց, լունարէն դրպրութեամբ»։ Արձանագրութիւնը հետեեալ վերնագիրն է ունեցել. «Աս Ազաթանգեղոս գրիչ գրեցի ի վերայ արձանիս ալտորիկ իմով ձեռամբս զամուսուաջին թագաւորացն Հալոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ, առեալ ի դիւանէ արքունի»։ Այս մատեանը Անծանօթը Միջագետքում ձեռք բերելով՝ Մարաբասի աշակերտներից՝ նրանից առնում է իւր

պատմելիք նիւթը: Յիշում է աշտարակաշինութիւնը, Հակիկ չհնազանդելը Բէլին և իւր սերունդով դէպի հիւսիս գաղթելը, Բէլի արշաւանքը Հակիկ վրայ և նրանից սպանուելը, Հակիկ լաջորդները, Շամիրամի և Արալի վէպը, հալոց ենթարկուելը Ասորեստանի իշխանութեան մինչև Սենեքերիմի միռնելը. ապա հալերն ապստամբում են և կառավարւում են բնիկ իշխաններով, որոնցից վերջինը, Փառնաւալ, Արամանեակի սերունդից, Քազարատի հալը, հնազանդում է Նաբուգոդոնոսորին, և հալերն աշուղհետե մնում են բարեւթացոց և մարաց իշխանութեան տակ՝ մինչև Աղեքսանդր Մակեդոնացին նուաճում է բոլոր տիեզերքը: Մակեդոնացոց իշխանութեան տակ մնում են հալերը՝ մինչև պարթևները ապստամբում են նրանցից և հիմնում են Արշակունեաց հարստութիւնը: Այստեղ մի անկապ հատուած է գալիս, որտեղ լիշւում է Աբրահամի ընդոծին Մարսեակի փախչելը Խառակից, գալ Հալաստան բնակելը և երեք որդի ունենալը, որոնցից միայն մէկի, Փառոխի անունն է լիշւում: Սրանից լետոյ գալիս է «Ապստամբութիւն Պարթեաց, որ եղև ի լալս ժամանակի», որտեղ բաւական մանրամասն պատմելով Արշակ մեծի վարած կռիւները Սելևկեանների հետ՝ ապա աւանդում է, որ նա իւր որդուն, փոքր Արշակին, թագաւոր է նշանակում Հալատսանի վրայ, որոշ սահմաններ նշանակելով և օգնական մեծ զօրք աւալով: Նո-

քան ընդ առաջ է դուրս գալիս Բագարատ Փառազեանը, պսակում է հայրենական թագով, իւր դուստրը կնութեան է տալիս և փոխադարձաբար մեծ պատիւներ է գտնում նորապսակ թագաւորից։ Այնուհետեւ գալիս են երկու ցանկ,—Պարթևների՝ նրանց հարստութեան սկսուելուց մինչև վերջը, և հայ Արշակունիների՝ սկզբից մինչև Պապ թագաւորը։ Սրանով վերջանում է Ա դպրութիւնը։

Բ դպրութիւնն սկսւում է աշուպիսի վերնագրով. «Արդ թէ պիտոյ է քեզ, ո՞վ ընթերցասէր, շրկորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացւոյ և Ստեփաննոսի Տարաւնացւոյ, հաւաստի և ճշմարիտ մատենագրաց՝ զորդի ի հաւրէ ճանաչել»։ Ապա համառօտապէս պատմում է Արշակ քաջի թագաւորելը Բահլում, նրա թոռան, Արշակ մեծի ձեռքով Վաղարշակի թագաւորելը Հայաստանի վրայ, որով Արշակի ցեղը երկուսի է բաժանւում — Պահլաւ և Արշակունի։ Այնուհետեւ դրւում է Պահլաւ թագաւորների ցանկը, մինչև նրանց վերջին թագաւոր Արտաւանի սպանուելը Արտաշէր Սասանեանի ձեռքով և Սասանեան հարստութեան գահ բարձրանալը։ Սորան անկապ կերպով լաջորդում է մի հատուած՝ Մամիկոնեան ցեղի ճենական ծագում ունենալու մասին. այս հատուածը վերջանալուց լետոյ՝ գալիս է եռանուն սինխրոնիկ կանոն Պասանեան, Յունաց և Արշակունի թագաւորների՝ մինչև սրանց բարձումը վերջին» հայ Ար-

շակունի Վռամշապուհ թագաւորի ժամանակ: Այնուհետեւ Անժանօթ հեղինակը երկանուն կանոնով, Սասանեան և Յունաց թագաւորների, շարունակում է իւր ժամանակագրութիւնը, որ հասնում է մինչև Սասանեան տէրութեան չարձումը: Սրանով էլ վերջանում է Բ դպրութիւնը:

ԿԵՐԹԻՔՆԵՐԸ ԸՍՍ ԴԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԸՍԻՆ

Ո՞վ է գրել այս դպրութիւնները և ինչ նպատակով: Սեբէոսի պատմութեան առաջին հրատարակիչը, Թ. Մինդատեանց, նկատելով, որ այս դպրութիւնները դրուած են Սեբէոսի պատմութեան սկզբում, իբրև նրա անբաժանելի մասը՝ բնականաբար ենթադրեց, թէ սրանք էլ Սեբէոսի հեղինակութիւնն են և կազմում են նրա պատմութեան առաջին և երկրորդ մասերը. այսպէս էլ նա կոչեց նրանց—Ա և Բ դպրութիւն, իսկ արեւհետեւ եկող բուն պատմութիւնը՝ Գ դպրութիւն: Բ դպրութեան վերնագրում լիջուած Ստեփանոս Տարաւնացուն նա համարեց մի կորած, մեզ անծանօթ հեղինակ ¹⁾: Մինդատեանցի այս կարծիքը բաւական ժամանակ միակ տիրապետողն էր. զանազան բանասէրներ,

¹⁾ Ա. տպ. Կ. Պօլիս, Կանխաբանութիւն, եր. Ժբք Ժդ, Ժէ:

ինչպէս Հ. Գաթըրճեան ¹⁾, Էմին ²⁾, մասամբ և Վանդլուա ³⁾, չնայելով իրանց կարծիքների տարբերութեան Ա զպրութեան աղբիւր Մար Աբասի և Ագաթանդեղեան արձանագրութեան պատմական արժէքի վերաբերութեամբ՝ այս զպրութիւնների խմբագրող էին համարում Սեբէոսին:

Բայց 1862 թուից սկսեալ մի նոր, հիմնովին տարբեր հայեացք մտաւ գրականութեան մէջ այս զպրութիւնների մասին, այսինքն որ նրանք Սելէոսին չեն պատկանում, այլ մի կամ երկու անձանօթ հեղինակների, և պատահաբար ընկած են Սեբէոսի պատմութեան սկզբում: Այս կարծիքն առաջին անգամ լայտնողն եղաւ պրոֆ. Ք. Պատկանեան, Սեբէոսի ուղեւորէն թարգմանութեան առաջարկում. այնուհետեւ այս կարծիքն հետզհետէ ընդհանրացաւ, և այսօր բանասիրութեան մէջ անվիճելի է համարում:

Քանի որ ներկայ ուսումնասիրութեան զըլխաւոր նիւթը այս երկու զպրութիւնների վաւերականութեան (այսինքն՝ Սեբէոսին պատկանելու) խնդիրն է՝ ուստի կարեւոր է ծանօթանալ այն

¹⁾ «Եւրոպա», 1852, № 26, և «Հանդէս ամսօրեայ», 1893, Մարտ, եր. 75, ծանօթ.

²⁾ Վարդան Բարձրբերդցու ուս. թարգմ., 1861, Ծանօթ. 82 և 83, եր. 55—57, և Ասողկի ուս. թարգմ., 1864, լաւելուած 8, եր. 234—236:

³⁾ Collection, հտ. Ա. եր. 195 ա:

տեսակէտների հետ, որոնց հիման վրայ նրանք անվաւերական ճանաչուեցին Ք. Պատկանեանի կողմից և ապա՝ յաջորդ բանասէրներից:

Ք. Պատկանեանը (Սեբէոսի ուսու. թարգմ., Ս. Պետերբուրգ, 1862, Առաջաբան, եր. 6 և յաջ.) ալս դպրութիւնները Սեբէոսինը չէ համարում հետեւալ տեսակէտներով. նախ՝ որ նրանք ոչ մի կապ չունին Հերակլ կալսեր չըջանի հետ, որի պատմութիւնն է գրեւ Սեբէոս: Երկրորդ՝ որ Երրորդ մասի, ալսինքն բուն պատմութեան սկզբում հեղինակը դրեւ է մի նախերգանք, որի մէջ լատնում է, թէ ինչ պէտք է նկարագրէ և որ չըջանը. նա ասում է, թէ լինքը չպէտք է խօսի վաղեմի ժամանակների մասին (о временахъ давнопрошедшихъ), որովհետեւ ալս բոլորը նկարագրուած և պատմուած է ուրիշների ձեռքով: Երրորդ՝ որ Բ դպրութիւնը բովանդակում է թագաւորների սինխրօնիկ ցանկ, որ քաղուած է Մ. Խորենացու և Ստ. Տարօնացու պատմութիւններից: Առաջին հրատարակիչը (Թ. Միհրդատեանց), նկատելով ալսանուան զուգադրութիւնը Մ. Խորենացու անուան հետ, Բ դպրութեան բռնած տեղը բուն Սեբէոսի պատմութեան սկզբում, և վերջապէս կարծելով, թէ բոլոր երեք դպրութիւններն էլ պատկանում են Սեբէոսին՝ ընկել է մոլորութեան մէջ և ենթադրել է, թէ Ստեփանոս Տարօնացին հին հայ հեղինակ է, կամ ժամանակակից Խորենացուն, կամ

նրա լաջորդը, որովհետև Սեբէոս նրանից քաղուածք է անուամբ ինքը, պրօֆ. Բ. Պատկանեանը, չէ ընդունում այս կարծիքը և պնդում է, որ Ստ. Տարօնացին ոչ ալլ ոք է՝ եթէ ոչ ԺԱ դարի հեղինակ Ստեփանոս Ասողիկը: Իւր այս կարծիքը նա հիմնում է նախ նրա վրայ, որ Ստ. Տարօնացու — ոչ Ասողիկի — անունը ոչ մի հայ հեղինակ չէ վիշտում, և երկրորդ՝ որ ակնյալանի երևում է և ոչ մի կառկածի չէ ենթարկւում՝ որ Բ դպրութեան անծանօթ հեղինակը բանաքաղութիւն է արել Ասողիկից, այս բանում համոզուելու համար՝ բաւական է համեմատել այս դպրութիւնը Ասողիկի պատմութեան հետ: Ուրեմն այս երկրորդ դպրութիւնը ամբողջապէս՝ գործ է մի անծանօթ հեղինակի և ոչ Սեբէոսի, իսկ սրա պատմութեան հետ պատահաբար է հանդիպել ձեռագիր ժողովածուի մէջ: Ա դպրութիւնը նոյնպէս չէ պատկանում Սեբէոսին: սա նոյնպէս պատահաբար է կցուած Սեբէոսի պատմութեան, որի հետ ոչ մի կապ չունի (не имѣтъ ничего общаго съ нимъ): «Եթէ կարելի է այս դպրութիւնից որեւէ բան վերագրել Սեբէոսին — ա սում է հանգուցեալ գիտնականը — ալլ միայն սկզբի 16 տողն է, աչն էլ միայն աչն պատճառով, որ մենք չգիտենք, թէ ով է եղել առաջին անգամ (Ագաթանգեղեան) արձանագրութեան արտագրողը» — Նոյն հախացքը, Սեբէոսի և Ա դպրութեան լարաբերութեան մասին, լալտնել է Բ. Պատկա-

նեանը և աւելի ուշ, 1875 թուին (վանի արձա-
նագրութիւնների մասին, եր. 66), ասելով, թէ
«չկան լարգելի պատճառներ՝ այս զպրութիւնը
Սեբէոսինը համարելու... բայց քանի որ այս դը-
պրութեան հեղինակն անյայտ է, և հրատարակիչը
նրան տպել է իբրեւ Ա զլուխ Սեբէոսի պատմու-
թեան՝ մենք, մինչև աւելի լարմար անուն գտնելը,
պիտի կոչենք նրան Սեբէոսի պատմութեան Ա
զլուխ»։— Նոյն հայեացքը նա լայտնել է աւելի
մճռական կերպով և 1879 թ., Սեբէոսի Բ տը-
պագրութեան Առաջաբանի մէջ—«Յերից դպրու-
թեանց մատենիւ միայն զերրորդն համարիմք լի-
նել Սեբէոսի», և այս համոզմունքին համապատաս-
խան ձև է տուել իւր տպագրութեանը։

Ք. Պատկանեանից լստոյ՝ Ա զպրութեան մա-
սին կարծիք են լայտնել շատ բանասէրներ, ոմանք
անդողակի ¹⁾ և ոմանք լատուկ մանրամասն ու-

¹⁾ Հիւրշման, Zur Geschichte Armeniens und der
ersten Kriege der Araber, aus dem armenischen Sebeos,
1875, եր. 4.— Բառագարտէր, Ueber das Buch die Chrie-
ZDMG, XL, 466, ծանօթ. 1.— Գուտշմիտ, Ueber die Glaub-
würdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Kho-
ren, Kleine Schriften, III, եր. 320—325.— Ա. Գարագա-
շեան, Քննական պատմութիւն Հայոց, Բ տպ. հտ. Ա, եր.
185.— Վարիէր, Moïse de Khoren et les Généalogies pa-
triarcales, եր. 16—18.— Հ. Գար. Զարբանալեան, Հայկա-
կան Հին դպր. պատմ. Բ տպ. 1886, էր. 417.— Բառագ-
արտնէրի և Հիւրշմանի մասնաւոր կարծիքներին ծանօթ
չենք անմիջապէս, այլ Ն. Մատի և Գ. Խալաթեանցի ներ-
քե յիշուած աշխատութիւնների միջոցով։

սուսնասիրութիւններն մէջ ¹⁾։ Առանց մտնելու
ալս աշխատութիւնների գնահատութեան մէջ, որ-
տեղ շատ ուղիղ հալեացքներ կան արտապաշտուած
Մար-Աբասեան աղբիւրի և սրա ու Խորենացու մէջ
եղած աղերսի նկատմամբ՝ այսքան միայն ասենք
մեզ հետաքրքրող խնդրի վերաբերութեամբ, իթէ
քոլոր ալս բանասէրները համաձայն են Ք. Պատ-
կանեանի չալտնած հիմնական մտքին, ալսինքն՝
թէ ալս դպրութեան խմբագրողը Սեբէոսը չէ, ալս
մի Անծանօթ (Анонимъ), որին բանասէրներից
ոմանք (Գուտշմիտ, Ֆէտտէր, Մառ) գնում են Սե-
բէոսից առաջ, հինգերորդ դարի առաջին կէսում,
իսկ Ք. Խալաթեանց՝ Սեբէոսից լատու։ Ալս հեղի-
նակներն էլ իրանց կողմից աւելացնում են մի
քանի նոր հալեցակէտներ յօգուտ ալս ենթադրու-
թեան՝ թէ ալս՝ դպրութիւնը Սեբէոսին չէ պատ-
կանում։ Օր. Գուտշմիտ ուշադրութիւն է դարձնում
ալս հանգամանքի վրալ, որ ալս դպրութեան աղ-
բիւրը, Մար Աբաս Մծուրնացին, չալազանց մեծ
նմանութիւն ունի Խորենացու Մար Աբաս Կատի-
նալի հետ, նիւթով և լեզուով նրանք շատ նման

¹⁾ Ֆէտտէր, Մար-Աբաս Մծուրնացու գիրքը, չալ-
կական աշխատասիրութիւնք, Վիեննա, 1895, էր. 31—45.
— մանաւանդ Ն. Մառ, О начальной истории Арменіи Ано-
нима, „Визант. Временик“, 1894, II, էր. 263—306, և Ք.
Խալաթեանց, Анонимъ, какъ поздній апокрифъ, Армянскій
эпосъ..., 1896, էր. 58—105։

են միմեանց. իսկ որտեղ որ տարրերութիւններ կան՝ գիտաւորեալ շեղումի կերպարանք են կրում Խորենացու մօտ. աջնպէս որ Գուտշմիտ ենթադրում է, թէ ալս դպրութեան հեղինակը պէտք է լինի նոյն ինքն Խորենացին, որ նրան համառօտապէս ծրագրել է և ապա ընդարձակօրէն մշակել իւր պատմութեան մէջ. — Գ. Խալաթեանց, որ ալս դպրութիւնը ուսումնասիրել է նրա նիւթի, պսիւնքն լեզուի և ոճի տեսակէտից՝ եկել է աջն եզրակացութեան, թէ ալս կողմից Ա. դպրութիւնը յետ նմանութիւն ունի Սերէոսի պատմութեան հետ, որի հետ կապուած է և մեքենապէս. բացի արտաքին նմանութիւնից՝ պ. Խալաթեանցը երկուսի մէջ գտնում է և ներքին կապ. այն է, որ ինչպէս Սերէոսը Բագրատունեաց պատմիչ է՝ աջնպէս էլ ալս դպրութիւնը նպատակ ունի փառաւորել Բագրատունեաց ծագումն ու նշանակութիւնը հին ժամանակներում: Հէնց ալս նպատակով էլ մի անծանօթ հեղինակ շարագրել է նրան և միացրել լատկապէս Սերէոսի պատմութեան: Այսու ամենայնիւ լարգելի բանասէրը և ոչ մի բոլոր հարց չէ գնում, թէ ալս դպրութիւնը, ալսքան առնչութիւններ ունենալով Սերէոսի հետ՝ գուցէ հէնց Սերէոսինն է. նա «միանգամայն հիմնաւոր» համարելով Ք. Պատկանեանի ապացուցները (եր. 62)՝ իւր կողմից կարծիք է լայտնում, թէ ալս դպրութիւնը պէտք է շարագրուած լինի Ը—Ք դարե-

րում մի անձանօթ հեգինակից, որ չափազանց ենթարկուել է Սերէոսի լեզուի և ոճի ազդեցութեանը: Իբրև նոր ապացոյց, որ այս գոյութիւնը Աերէոսի հեգինակութիւնը չէ՝ պ. Խալաթեանցը բերում է հետեւեալ գիտողութիւնները. 1) Սերէոսի պատմութիւնը իւր որոշ, ազդու կերպով գծագրուած կերպարանքն ունի լեզուի, ոճի, բառերի գործածութեան և տեղագրական անունների կողմից, որոնք անցնում են նրա ամբողջ պատմութեան միջով և սերտ կերպով կապուած են նրա բովանդակութեան հետ. այն-ինչ Անձանօթի այս դպրութիւնը մի խալտածամուկ քաղուածք է զանազան հեգինակներից. 2) Սերէոսի պատմութիւնը ներկայացնում է հաստատ պատմական իրողութիւններ, նկարագրուած մի հեգինակից՝ որ ոչ միայն նորանց ժամանակակից էր, այլ և լաճախ տկանառեա. այն-ինչ Անձանօթի դպրութիւնը ներկայացնում է մի անվաւերական աւանդութիւն (73—74). 3) Յովհան Օձնեցու մօտ, (Ք դարի առաջին երկուրորում) պատահում են «տիտանեան» մակգիրը, «աստուածօրէն» բառը և մի-երկու մանրամասնութիւն Բէլլի մասին («աստուածօրէն իմն պատուով պատուեցին», եր. 36. (գեք) «գերի վերով մարգկայնոցս համբառնալին բնութեան», եր. 37), որոնցից «ըստ երևութին» օգտուել է Անձանօթը, ուրեմն նա աւելի լատոյ է քան Օձնեցին (եր. 93). Այս կարծիքների մանրամասն քննութիւնը

մեղ շատ հեռուն կտանէր. մենք կրաւականանանք մի քանի համառօտ նկատողութիւններով նրանց մասին, այսքան միայն ցոյց տալու համար, թէ նրանք անհերքելի ապացոյցներ չեն ի նպաստ այս դպրութեան անվաւերականութեան, և թէ անվաւերականութեան տարակոյս ծագեցնող կէտերը զիւրաւ կարող են բացատրուել և ուրիշ կերպով:

1. Եթէ Ա. դպրութիւնը Սերէոսի գործ չհամարենք այն հիման վրայ, որ նա ոչ մի կապ չունի Հերակլ կայսեր շրջանի հետ, որի պատմութիւնն է գրում Սերէոս՝ պէտք է, հետևողաբար վարուելով, Սերէոսինը չհամարենք նաև նրա բուն պատմութեան դոնէ Ա. և Բ. գլուխները, որոնք պարունակում են լիշատակութիւն Հայաստան եկող զանազան մարդկանների ու նրանց կռիւների և Պարսկաստանի անցքերի՝ նախ քան Հերակլեան շրջանը: Հերակլ կայսրը Սերէոսի պատմութեան մէջ հանդէս է գալիս ԻԱ. գլխում և վերջանում է Լ. գլխով, ուրեմն ընդամենը տասն գլխի մէջ. միւս 28 գլուխները Հերակլից առաջ և յետոյ կատարուած բաներ են, շատ անգամ ափսոսի բաներ, որոնք ամենևին կապ չունին քաղաքական պատմութեան հետ, որոնք, ուրեմն, նոյնպէս պէտք է անհարազատ համարուէին: Տեսնում ենք ուրեմն, որ չէ կարելի գրքի վերնագիրը («Պատմութիւն ի Հերակլն») նեղ մտքով հասկանալ և անհարազատ համարել այն՝ որ Հերակլի շրջանի հետ կապ չու-

նիւ։— Մենք լետոյ կտեսնենք, որ Ա զպրոութիւնը անհրաժեշտ կապ ունի Սերէոսի պատմութեան հետ։

2. Բուն պատմութեան սկզբում զրուած Նախ-երգանքում Սերէոսը չէ ասում, թէ «ինքը չպիտի խօսի վաղեմի ժամանակների մասին, որովհետեւ այս բոլորը նկարագրուած և պատմուած է ուրիշների ձեռքով»։ Նա, համառօտիւ լիչելով, որ Արշակունեաց տէրութեան բարձումից լետոյ Սասանեանները խորհուրդ լղացան քրիստոնէութիւնը վերացնել Հայաստանից՝ շարունակում է. «արդ՝ գլխաւորակաւ թաղաւորաւորուած չարագործին Յազկերտի, և եթէ իրպէս նա կամէր զաստուածալինն եղծանել կարդս. և կամ իրպէս քաջ նախարարացն Հայոց և .. նահապետն Մամիկոնէից տանն Ասորմիրն կոչեցեալ Վարդան... զինեցան ի պատերազմ... և կամ իրպէս... սուրբ վկայքն Քրիստոսի կատարեցին զնահատակութիւնս իւրեանց... մերձ ի Նիւշապուհ քաղաքի... ոյն տմենայն ի ձեռն ալլոց գրեցաւ, որպէս ցուցանէ նոյն իսկ պատմութիւնն» (Բ Տպ. Ս. Պետերբուրգ, եր. 22—23)։ Ուրեմն խօսքը աչտուղ միայն Վարդանանց ժամանակի մասին է, որը մանրամասն պատմել Սերէոսը զանց է անում՝ քանի որ Նշիչէն («նոյն իսկ պատմութիւնն») արդէն դրել է։ Վաղեմի ժամանակների մասին ակնարկութիւն անգամ չկալ այս խօսքերում։— Մենք լետոյ կտեսնենք, որ այս խօսքերը բոլորովին հա-

կառավարին են ապացուցանում—Ա. և Բ դպրութիւններին վաւերականութիւնը:

3. Բ դպրութեան վերնագրում լիշուած Ստեփանոս Տարօնացին կարող է եւ չլինել Ասողիկը: Յիրաւի, այս դպրութեան ակիզքը, մինչեւ «և չես նորա պալաղատք 'նորին՝ զնայն ձև աւրինա(կի)» (Եր. 11—12), ժի երեսից պատաս բան, կայ, մի քանի լաւելուածներով, եւ Ասողիկի մէջ (Տպ. Ս. Պետերբուրգի, Եր. 29—32). բաց փոխ առնողը կարող է լինել եւ Ասողիկը, որ ուրիշ տեղերում էլ տասնհակ երեսներով արտագրում է Սեբէոսից. մնացած՝ 9 երեսից աւելի նիւթը ոչ մի կերպով չէ կարող քաղուած լինել ոչ Ասողիկից, ոչ Խորենացուց եւ ոչ երկուսից միասին, ուրիշն ենթադրում է ուրիշ աղբիւր—մեզ անծանօթ Ստ. Տարօնացուն - ոչ Ասողիկին: Իսկ որ Ստեփանոս Տարօնացին, բացի այս վերնագրից, ուրիշ հեղինակների մօտ լիշուած չէ՝ սա բաւական հիմք չէ նրա դրութիւնը մերժելու: Ունեցել ենք եւ ուրիշ հեղինակներ, որոնք նոյնպէս մի կամ երկու անգամ են լիշուած լեռագայ հեղինակներից, ինչպէս Թէոդորոս Քերթոզ, Աբրահամ Խոստովանող եւ այլն:—Մենք չեսող կտեսներնք, որ Ստեփանոս Տարօնացին—ոչ Ասողիկը, լիշուած կայ եւ ուրիշ տեղ:

4. Տարօրինակ կլինէր ենթադրել, որ այս երկու դպրութիւնները, որոնցից իւրաքանչիւրն առանձին վերցրած, իբրեւ անկախ դործ, անխոր-

հուրդ աշխատութիւն է՝ պատանաբար երկուան էլ կցուէին Սերէոսի պատմութեան սկզբին. նախ Ա դպրութիւնը կցուէր, և ապա, մի քանի հարիւր տարի վրան անցնելուց չետոյ, կցուէր Բ դպրութիւնը, ալն էլ՝ Ա դպրութեան և Սերէոսի պատմութեան մէջ, և ապա ալնուհետեւ, ապա երկու անհարազատ խաւիւղածներն ընդունելուց չետոյ, ամբողջ գրուածքը բաժանուէր գլուխների:

5. Գաւառագիտի նկատած ակնյալանի նմանութիւնը և դիտաւորեալ շեղումի կերպարանք ունեցող տարբերութիւնները Ա դպրութեան և Խորենացոյ պատմութեան մէջ՝ կարող էին առաջ գալ և ալն դէպքում, եթէ թէ Խորենացին և թէ Ա դպրութեան հեղինակը միմեանցից անկախ կերպով օգտուած լինէին հասարակաց աղբիւրից, Մար Աբասեան պատմութիւնից, և իւրաքանչիւրը նրան մշակած ըստ իւր ճաշակի և հախաքների, ինչպէս իրաւամբ ենթադրում է Ն. Մառը: Այս դէպքում առաջին դէմքով խօսող Անծանօթը կարող էր լինել և Սերէոս: Իսկ որ Խորենացին չէ ալդ դպրութեան հեղինակը՝ արդէն ցոյց է տրուած ուրիշներից:

6. Գ. Խալաթեանցի կարծիքների նկատմամբ վարելի է հետեւեալ առարկութիւններն անել. 1) Գինքը պ. Խալաթեանցը ցոյց է տուել առաջին անգամ ալն ապշեցնող (поража́тельные) նմանութիւնը, կարելի է ասել նոյնութիւնը (тождество)

НОСТЬ), որ նկատուամ է այս դպրութեան և Սեբէոսի պատմութեան լեզուի, ոճի և դարձուածքների մէջ. իսկ որ այս դպրութիւնը քաղուածք է զանազան աղբիւրներից՝ դա չէ կարող խանդարել, որ նա գրուած լինէր Սեբէոսից. որովհետեւ Սեբէոսըն էլ, ինչպէս և ամեն ոք, անցեալ դարերի մասին գրելիս՝ ստիպուած պէտք է լինէր զանազան աղբիւրներից քաղուածքներ անելու: 2) Երբ Սեբէոսը գրում է իրան մօտ ժամանակ կատարուած դէպքերը իբրեւ ժամանակակից և նոյն-իսկ ակահաստես՝ անտարակոյս նրա գրածը ստոյգ-պատմական կլինի. իսկ երբ, հեռաւոր ժամանակների համար, զիմում է գրաւոր կամ անգիր աղբիւրների՝ նրա գրածը բնականաբար կստանալ այդ աղբիւրների գոյնը: Հալոց նախնական ժամանակի պատմութիւնը նա առել է Մար Աբասից — մեր այժմեան հասկացողութեամբ՝ անվաւերական (апокрифъ) գրուածքից, և նրա աշխատութեան այս մասը, մեր այժմեան հասկացողութեամբ՝ անվաւերական է. նոյն դպրութեան երկրորդ մասը, Պարթևների ապստամբութիւնը, առել է «ժամանակագրից» (= ժամանակագրութեան հեղինակ Եւսեբիոսից?), ուստի նոյն դպրութեան այս մասն արդէն պատմական է. նոյն-իսկ անկասկած Սեբէոսի համարուած պատմութեան մէջ, երբ հեղինակն աւանդութիւնից կամ ի լրոյ է գրում՝ արդէն աւանդական և հրաշալիս գոյն է ստանում նրա ստոյգ-պատմական աշխատու-

թիւնը ¹⁾։ 3) Յովհան Օձնեցու և այս դպրութեան մէջ նկատուած մի-երկու բառերը առանձին կարեորութիւն չունին. ինքը պ. Խալաթեանցն էլ կարծիքաբար է ասում, թէ Անծանօթը այդ մի քանի բառն «ըստ երևութին» առած պէտք է լինի Յովհան Օձնեցուց։ Ի հարկէ, կարող էր և ընդհակառակը պատահած լինել, որ Օձնեցին առած լինէր Սեբէոսից, եթէ միայն կամենայինք այդ մի-երկու բառի վերաբերութեամբ բանաքաղութեան խնդիր չարուցանել։

Բ դպրութիւնը նուազ բախտաւոր է եղել առաջինից. ոչ միայն ընդարձակ, այլ և համառօտ քննութիւններ նրա մասին չեն կատարուած։ Ք. Պատկանեանի արտայայտած հալեացքը, թէ այս դպրութիւնը խմբագրուած է Մովսէս Խորենացուց և Ստեփանոս Տարօնացուց—Ասողիկից, ուրեմն ոչ վաղ քան ԺԱ դարը՝ կատարեալ հմայութիւն է առաջ բերել։ Բանասէրներն արհամարհել և անտես են արել այս դպրութիւնը՝ ինչպէս արդէն ծանօթ աղբիւրներից ուշ ժամանակ կատարուած մի խմբագրութիւն։ Ճիշտ է, մի քանի տարի ա-

¹⁾ Որինակ. «Ընդդէմ սորա (գորուն Պերողի) անպարելով Վահան սպարապետ լ հաղարաւ ընտիր վառելոց... չաւգնութիւն հասեալ աստուածեան բանն, հողմն սաստկացուցեալ զմրբիկ փոշւոյն զգաւրաւքն Պաւսից հեղոյր, իբրեւ զմութ խաւարի՝ զնոսա պատէր ի միջաւրեալ ժամանակիս (եր. 24)։ Դոյնպէս Իսմայելացոց նաւատորմի կործանման նկարագիրը (եր. 145—146) և այլն։

ուջ Նորայր Բիւղանդացին կարծիք յայտնեց, թէ
այս դպրութիւնը Սերէոսինն է, թէ Ատ. Տարգ-
նացին Ասողիկը չէ, և Ասողիկը քաղուածք է ա-
րել այս դպրութիւնից ¹⁾։ Բայց նրա այս կարծիք-
ները, քանի որ պակասուած են ապացոյցներ՝ միա-
ցին ձայն բարբառով յանապատի։ Գոնէ Գ. Խաչա-
թեանց, այս կարծիքներն յարանուելուց մօտ 3 տա-
րի լետուց, մնում է գարձեալ Ք. Պատկանեանի

¹⁾ Վերեք 27—41 Սերիոսի՝ (ըստ Ա տպագրութեան,
այսինքն Բ դպրութիւնը) շատուց Սերիոսի են ըստ իւր...
Ես կարծեմ թէ Ստեփանոս Գ Տարաւնացի է յիշա-
տակեալն ի Հայկ. Հիւն Դպր. Պատմ. Հ. Գար. 2, 277,
մի յերկուրդ Քարգմանչաց, որպէս թուի Հատուածն ի
Ստ. Ասողիկ, Ա. գ. 30—33, (Թագաւորեցոյց զեղբայր իւր
զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց, մինչև ի կատա-
րած գլխոյն, առեալ է ի Սերիոսէ, 27—28. «Սա Թագա-
ւորեցոյց զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս
Հայոց, մինչև Վե յեա նորա պալատաւ նորին զնոյն ձե
աւրինա(կի)»։ Նաև ալիւր Ասողիկ ընդօրինակէ ի Սերիո-
սէ ընդարձակ հատուածս։ «Հանդէս ամսօրեայ», 1893,
Սեպտեմբեր, եր. 276, բ.—Նոյն 1893 թուին Ա. Յէր-Միքե-
լեան Սամուէլ Յենցու պատմութեան ծանօթութիւններէ
մէջ Վաղարշապատ, 1893, ծան. 11, եր. 253—254) խօ-
սում է համառօտ այս երկու դպրութիւնների մասին, ո-
րոնք համարում է Սերէոսի պատմութեան մասն, հակա-
ռակ Ք. Պատկանեանի կարծիքին։ Իւր այս հայեացքը նա
պատճառաբանում է մի քանի հիմնաւոր դատողութիւննե-
րով։ Այս գրուածքի հետ մենք ծանօթացանք շնորհիւ Գ.
Յէր-Մկրտչեանի ցուցման՝ երբ մեր ներկայ ուսումնասի-
րութիւնը գրուած վերջացած էր։

գալտնած հայեացքին. իւր «Հայոց Վէպում» (եր. 58) լայտնելով, որ Բ դպրութիւնը իւր հետադատութեան առարկայ չէ՝ անցողակի կերպով նկատում է. «Բ դպրութիւնը, որ պարունակում է համամանակ ցանկ Սասանեանների (227—652 թ.), հալ Արշակունիների մինչև Դ դարի վերջը և հռոմէական-գրիզանդական կայսրների Աւրեղիանոսից մինչև Հերակլ (270—641 թ.), յօրինուած է ոչ վաղ քան Ժ դարը, որին ապացոյց են նրա սկիզբը և վերնագիրը, որոնք կրում են հետքեր Խորենացուց և Ասողիկից (ՓԱ դար)»։ — Նոյն հայեացքն ունեցել ենք և մենք՝ Ասողիկի պատմութեան հրատարակութեան ժամանակ (եր. 321, ծանօթ. 2)։

Սրանք են, որչափ մենք գիտենք, Ա և Բ դպրութիւնների մասին լայտնուած կարծիքները։ Ա դպրութիւնն ենթարկուած է բազմակողմանի լուրջ ուսումնասիրութիւնների, որոնք շատ ուղիղ հայեացքներ են պարունակում. բայց այս դպրութեան և Սեբէոսի պատմութեան մէջ հղած լարաբերութեան մասին, ինչպէս տեսանք, բաւական համոզիչ չեն այն պատճառաբանութիւնները, որոնց հիման վրայ սա համարուել է անվաւերական, ոչ Սեբէոսի գործ։ Իսկ Երկրորդ դպրութեան մասին մինչև օրս չէ եղել քննութիւն՝ որոշելու համար նրա լարաբերութիւնը Սեբէոսի, Ասողիկի, Խորենացու և «Ստ. Տարաւնացու» հետ։

Այս պատճառով, կարծում ենք, աւելորդ չէ նորից դնել Ա և Բ դպրութեան խնդիրը, նրանց հեղինակի կամ խմբագրողի նկատմամբ: Սթէ լա- ջողուի ցոյց տալ, թէ սրանք երկու Անժանօթնե- րի, սիմեանցից անկախ և անխորհուրդ գործեր չեն, ալլ նոյն-իսկ Սերէոսի աշխատութիւնը, իբրեւ առաջին մասն նրա ծրագրի՝ սրանով ոչ միայն լուծուած կլինի Սերէոսի պատմութեան սկզբնա- կան ծաւալի խնդիրը, ալլ և լոյս կսփռուի մի շատ աւելի կարեւոր մատենագրական խնդրի վրայ, որ ներկայումս զբաղեցնում է հալ բանասիրութեամբ հետաքրքրուողներին:

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ Բ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Մենք նպատակալարմար ենք համարում նախ քննել Բ դպրութիւնը՝ նրա աղբիւրների—Մովսէս Խորենացու և Ստեփանոս Տարաւնացու նկատմամբ, այնուհետեւ՝ ընդհանրապէս խօսել Ա և Բ դպրու- թիւնների շարաքերութեան մասին Սերէոսի պատ- մութեան հետ:

Պարզութեան համար՝ Բ դպրութիւնը բաժա- նում ենք չորս մասի—1) Պարթէնիի ժամանա- կագրութիւնը, սկզբից մինչև «և լիտ նորա պալա- զատք նորին զնոյն ձև աւրինա(կի)»։ 2) Հատուած Մամիկոնեանների ծագման մասին, մինչև «լալսմա-

նէ արն է սպարապետ»։ 3) Եռանուն կանոն Պարսից, Յունաց և Հայոց թագաւորների, մինչև «և վախճանեցաւ և վճարեցաւ»։ 4) Երկանուն կանոն Պարսից և Յունաց թագաւորների, մինչև վերջը։ Առաջին և երկրորդ մասերը միմեանց հետ չեն կապւում, և նկատուում է աղաւաղութիւն նրանց միանալու տեղում.—«և լետ նորա պալազատք նորին զնոյն ձև աւրինադրէն զՄամրկոնէիցն սուկս ազգաց ղնեղութիւնն» և այլն։ Մեր կարծիքով՝ այստեղ ձեռագրից թուղթ է ընկած ¹⁾։ Երրորդ մասում անհարադատ ենք համարում մի կցկտուր հատուած (եր. 16), որ վերաբերում է Յուլիանոսի կռապաշտ դառնալուն, Աթանասի հալածուելուն, Սոկրատի եկեղեցական պատմութեան բովանդակութեան, Կոստի թագուհու մահուան են,—«Սա որդի է քեռմեծին Կոստանդիանոսի.... որ ի բռնազբաւսելն մեռաւ»։ ²⁾ Բացի սրանցից՝ թուերի մէջ պատահում են բաւական աղաւաղութիւններ, որոնք ուղղւում են հէնց նոյն բնագրի նախընթաց և հետեորդ հաշիւներից։ Սրանցից մեզ համար կարեւորները, իրանց տեղում, ուղղուած են Բ զպրութեան քննութեան մէջ, միւսները Ա լաւելուածում։

Այս նախընթաց բացատրութիւններից լետոյ՝ վանք Բ զպրութեան աղբիւրների քննութեան,

^{1, 2)} Տես Յաւելուած Ա. յօդուած Ա և Բ։

որոնք են «Մովսէս Խորենացի և Ստեփանոս Տարաւնացի, հաւաստի և ճշմարիտ մատենագիրք», ինչպէս յայտնում է այս դպրութեան հեղինակի վերնագիրը:—Ո՞վ է այս Ստ. Տարաւնացին, Ասողիկը թէ մի ուրիշ հեղինակ:

Կարծում ենք՝ մեզ իրաւունք կ'աւան, եթէ մենք հարցը աջապէս դնենք.—Եթէ այս դպրութեան վերնագրում լիշուած հեղինակներից երկրորդը, աջսինքն Ստեփանոս Տարօնացին, Ասողիկն է՝ ուրեմն պէտք է սպասել, որ Բ դպրութեան պարտաւորած նիւթերը քաղուած լինին կամ Խորենացուց կամ Ասողիկից, կամ երկուսից միասին. դո՛նէ այս երկու հեղինակները, Խորենացին և Ասողիկը, պէտք է ունենան աջապիսի բովանդակութիւն, որքից կարելի լինէր խճագրել և կազմել այս Բ դպրութիւնը:

Այս տեսակէտից նայելով՝ տեսնում ենք որ այս դպրութեան առաջին մասը, Պարթևների ժամանակագրութիւնը, բաւուցի պատահում է և Ասողիկի մէջ, մի քանի լուեւումներով վերջինիս մաս: Երկրորդ մասի, Մամիկոնեանների ծագման վերաբերեալ հատուածի մէջ, առաջին երկու-երեք տողը մասամբ համաձայն և մասամբ անհամաձայն են Խորենացուն (Ասողիկ չունի ալի), իսկ մնացած մասը պատմում է նոյն ինքն հեղինակը, ճենացի պատգամաւորի խօսքերից, ուրեմն զրական աղբիւր չունի: Երրորդ և չորրորդ մասերը, եռա-

նուն և երկաթնուն զանոնները, ոչ Խորենացուց կարող են լինել, ոչ Ասողիկից և ոչ երկուսից միասին. (չորրորդ մասին վերաբերեալ նիւթ, Արշակունեաց բարձումից չետոյ, Խորենացին չունի էլ):

Առաջին մասն ամենից կարևորն է, որովհետև անվիճելի նմանութիւն ներկայացնելով Ասողիկի պատմութեան հետ՝ վերնագրում իբրև աղբիւր լիշուած Ստ. Տարաւնացու անուան հետ միասին՝ առիթ է տուել բանասէրներին կարծելու, թէ այս դպրութեան աղբիւր է ի միջի ալլոց և Ասողիկը, ապա ուրեմն խմբագրուած է ոչ կանուխ քան ՓԱ դպրը, ուրեմն և Սերէոսի գործը չէ: Բայց սա մի պատահական զուգադիպութիւն է, մի խաբուսիկ պատրանք, որ խկոյն նեթ կբացուի՝ երբ մարդ մանրամասն քննէ այս հատուածը: Բերենք այստեղ ալլ ջննելի հատուածն ըստ Ասողիկի և ըստ Բ դպրութեան, ծանօթութիւնների մէջ նշանակելով աղբիւրներն այն չաւելուածների՝ որ կան Ասողիկի խմբագրութեան մէջ:

Ասողիկ. (տպ. Ս. Պետերբ. Բ դպր. (տպ. Ս. Պետերբ. եր. 29—32).	եր. 11—12):
--	-------------

Եւ եղև ի ժաւ ամին սորոս
(Անտիոքայ Թէոսի) եւ ի
կ' տմի զզնի վախճանիս
Աղբիւրսանդրի ապստամբեցին

Յետ մահուանն Աղէք-

Ասողիկ.

Պարթեւք ի ծառայութենէ
Մակեդոնացւոց եւ ¹⁾

Թագաւորէ ի վերայ նոցա
Արշակ Քաջ ի Բահլ Շա-
հաստանի լերկրին (var.
լերկրին) Քուշանաց

եւ թափէ զամենայն կոյմանս
Արեւելից եւ տայ պատերազմ
սաստիկ յոյժ: Հալածէ եւ ի
Քաթելոնէ զՄակեդոնացւոց իշ-
խանութիւնն եւ ²⁾

Թագաւորէ ընդ ամենայն
ամս ծէ: Եւ լետ նորա
որդի նորա Արտաշէս (var.
Արտաշիր) ամս լա. և լետ
սորա Թագաւորէ սորին
որդի Արշակ, որ կոչեցաւ
Մեծ:

Ի վերայ սորա եկեալ Դե-
մետրիոս արքայ Մակեդոնա-
ցւոց ի Բաքելոն, եւ պար-
տեալ՝ ի գերութիւն ըմբռնե-

Բ. դպրութիւն.

Թագաւորէ Արշակ քաջ ի
Բահլ Շահաստանի՝ լերկի-
րըն Քուշանաց. կեցեալ
ամս 6ը

Թագաւորեաց ամս ծէ: Յետ
նորա որդի նորա Արտա-
շիր՝ ամս լա: Յետ նորա
Թագաւորէ սորին որդի
Արշակ որ կոչեցաւ մեծ՝
ամս ծբ:

¹⁾ Խոր. Բ. ա. «եւ ի մետասաներորդին (Անտիոքայ
Թէոսի) ապստամբին Պարթեւք ի ծառայութենէ Մակեդո-
նացւոցն»:—Խոր. Բ. ք. «Յետ վաթսուն ամի մահուանն Ա-
ղեքսանդրի Թագաւորէ ի վերայ Պարթեւք Արշակ քաջ»:

²⁾ Խոր. Բ. ք. «եւ տայ պատերազմ սաստիկ յոյժ,
թափելով ինքն զամենայն արեւելեայս: Հալածէ և ի Բա-
քելոնէ զՄակեդոնացւոց իշխանութիւնն»:

Ասողիկ.

ցաւ ի նմին Արշակայ, զոր
առեալ տարաւ ի Պարթեւս,
ուստի եւ ՍեպերիՅէան (var.
սիրիպիդէս) կոչեցաւ... քան-
զի գերի չոգաւ եւ յերկաթու
կապեալ կայր ի պահեստի:
Իսկ զնորին որդին զՍելեւկոս,
որ եկեալ էր զհետ հօրն՝ կա-
լեալ Արշակայ տանէր գերի
եւ թագաւորաբար պահէր ¹⁾).

Յայնմ ժամանակի Ար-
շակ Մեծ, թողն Արշակայ
Քաջի թագաւորեցոյց զեղ-
բալը իւր զՎաղարշակ ի
վերայ աշխարհիս Հայոց:
Թողու ի նա եւ զամենայն
աշխարհս արեւմտից, որ ընդ
ծեռամբ նորա իշխանութեանն
էին հնազանդեալք. եւ ինքն
չուեալ գնաց ի Բահլ ²⁾:

Բ. դպրութիւն.

Սա

Թագաւորեցոյց
զեղբալը իւր զՎաղարշակ
վերայ աշխարհիս Հայոց

¹⁾ Եւսեբիոսի ժամանակագրութիւն, տպ. Ագեբեա-
նի, Վենետիկ, 1818, մասն Ա. եր. 349—350. «Եւ խաղալը
(Դէմէտրիոս արքայ) ի վերայ Արշակայ ի Բարեղոն... և
ի գերութիւն ըմբռնէր չԱրշակայ, զոր ետ տանել ի Պար-
թեւս պահել. ուստի և... սիրիպիդէս (կոչեցաւ), քանզի
գերի չոգաւ, յերկաթս կապեալ կայր ի պահեստի.... Իսկ
զնորին որդի զՍելեւկոս զեկեալ զհետ հօրն... առեալ Ար-
շակ արքայ տանէր գերի, և թագաւորաբար պահէր»:

²⁾ Խոր. Ա. Բ. «Ասիայ, որում և տիրեաց Արշակ» —
Բ. Գ. «Յհիւսիսի և զարեմուտ տալով նմա (Վաղարշակայ)
սահմանս» — Ա. կր. «Եւ ինքն չուեալ ի Բահլ, հաստատեաց
զթագաւորութիւնն իւր»:

Ասողիկ.

Արդ արթալէս զատու-
ցեալ երեւին երկու ցեղքն
թագաւորութեանց, Պարսի-
սիցն և Հալոցն: Արշակ
Քաջ՝ նախնեաց երկուց
ցեղից, թագաւորեցելոյ
Պահլաւկանին և Արշա-
կունւոյն, ամենայն քա-
ջութեամբ թագաւորեաց
ամս ծէ. լետ որոյ որդին
զատուցեալք թագաւորք
Պարսից. Արշակ Մեծ ամս
ւորք Պարսից. Արշակ մեծ՝
ծբ. Արշական լ. Արշանակ
ամս ծբ. Արշական՝ ամս
ամս լբ. Արտաշէս ամս ի.
Արշաւիր ամս խզ. Արտա-
շէս ամս լա. Դարեհ ամս
մըս խզ: Արտաշէս՝ ամս
լ. Արշակ ամս ժթ. Ար-
տաշէս ամս ի. Պերոզ ա-
մս լզ. Վաղարշակ ամս
ծ. Արտաւան ամս լզ:

Զսա սպանեալ Ստահ-
րացւոյն Արտաշրի որդւոյ
Սասանայ՝ երարձ զտէ-
րութիւնն Պահլաւկաց,
յերկրորդ ամին Փիլիպպոս
Թագաւորին Հռոմայ: Աստա-
նոր դադարէ Թագաւորութիւնն

Բ. դարութիւն.

Արդ արթալէս զատու-
ցեալ երեւին երկու ցեղ-
քն թագաւորութեանց,
Պարսից և Հալոց: Արշակ
Քաջ՝ նախնեաց երկուց
ցեղից՝ թագաւորեցելոյ
Պահլաւկանին և Արշա-
կունւոյն, ամենայն քա-
ջութեամբ թագաւորեաց
ամս ծէ: Ետ որոյ որդի-
զատուցեալք թագաւորք
Պարսից. Արշակ մեծ՝
ւորք Պարսից. Արշակ մեծ՝
ամս լբ. Արտաշէս ամս ի.
Արշաւիր ամս խզ. Արտա-
շէս ամս լա. Դարեհ ամս
մըս խզ: Արտաշէս՝ ամս
լ. Արշակ ամս ժթ. Ար-
տաշէս ամս ի. Պերոզ ա-
մս լզ. Վաղարշակ ամս
ծ. Արտաւան ամս լզ:

Զսա սպանեալ Ստահ-
րացւոյն Արտաշրի՝ որդւոյ
Սասանայ, երարձ զտէ-
րութիւնն Պահլաւկաց.

Ասողիկ.

Բ. զպրութիւն.

Պարթեւաց յազգէն Պահլա-
կաց ¹⁾),

սկսեալ իւ. ամի թա-
գաւորութեան Փիլագել-
փոս (ՎԱՐ. Փիլիգելփոս)
Պտղոմէոսի, կալեալ սոցա
ընդ ամենայն ամս նծէ:

Յետ որոյ նուաճեալ
Ստահրացուն Արտաշրի,
որդու Սասանայ զամե-
նայն Արիս և զԱնարիս և
զքաղումս ի նոյն ազգէ
թագաւորութեանն Պար-
թեւաց և Պահլակաց՝ թա-
գաւորէ ինքն. և լետ նո-
րա պալազատք նորին
զնոյն ձև օրինակի:

սկսեալ լերեսուն ամի
թագաւորութեան Փիլի-
գելփոս Պտղոմէոսի, կա-
լեալ նոցա ընդ ամենայն՝
ամս նծէ:

Յետ որոյ նուաճեալ
Ստահրացուն Արտաշրի
որդու Սասանայ զամե-
նայն արիս և զանարիս,
և զքաղումս ի նոյն ազգէ
թագաւորութեան Պար-
թեւաց և Պահլակաց՝ թա-
գաւորէ ինքն: Եւ լետ
նորա պալազատք նորին
զնոյն ձև աւրինա(կի):

Հէնց առաջին հալեացքից երևում է, որ այս
հատուածներից մէկը միւսին իբրև աղբիւր է ծա-
ւալել. երևում է նոյնպէս, որ Ասողիկի մօտ հա-
տուածն ունի այնպիսի մի քանի կտորներ, որոնք
Բ զպրութեան մէջ չկան: Հարց է ալօմ. արդիօք
Բ զպրութեան Անծանօթ հեղինակն է դուրս ձգել

¹⁾ Խոր. Բ. Հա. «Լսէ (Խոսրով) զբօթ մահուանն Ար-
տաւանայ... և նոյն հետայն փոյթ ընդ փոյթ ազդ առնէ
Փիլիպպոսի կայսեր Հռովմայեցւոց»:- Բ, հա. «Ոչ կարաց
(Փիլիպպոս) ի Հռովմայեցւոց զնդաց պարապեցուցանել՝
առ ի յօրսովիզն լինել Խոսրովու»:- Խոր. յաճախ՝ «թա-
գաւորութիւն Պարթեւաց, չաղդ Պահլակաց»:

այս կտորները, Ասողիկից արտագրելիս, թէ Ասողիկը, Բ դպրութիւնից արտագրելիս՝ զանազան լաւելուածներ է մտցրել:

Ասողիկի մօտ եղած աւելի կտորները, ինչպէս ցոյց տուինք ծանօթութիւնների մէջ՝ բոլորը, բացի Արշակ պարթևի ապստամբութեան վերաբերեալ կտորից՝ առնուած են Խորենացուց, այն էլ մեծ մասամբ բառ առ բառ: Ենթադրելով թէ ներկայ խնդրում բանաքաղը Բ դպրութեան հեղինակն է, որ իրան աղբիւր ունի «Մովսէս Խորենացու և Ստ. Տարօնացու» Ասողիկի պատմութիւնները՝ անհասկանալի կմնար, թէ ինչո՞ւ այդ հեղինակը իւր բնագիր Ասողիկից արտագրելիս՝ դուրս է ձգել վերոյիշեալ կտորները: Պէտք է ենթադրել, թէ նա Ասողիկից արտագրելիս՝ նրան ուսումնասիրել է աղբիւրների նկատմամբ, որոշել է նախապէս, թէ իւր առաջ դրուած հատուածի մէջ որն է Ասողիկի խմբագրութիւնը և որոնք են փոխ առնուած կտորները Խորենացուց և Եւսեբիոսից ապա, մի զարմանալի ճաշակով կամ հասկացողութեամբ, լատկապէս այդ կտորները աւելորդ է համարել և դուրս ձգել իւր արտագրութեան մէջ: Եւսեբեան կտորի մասին դեռ կարող ենք բացատրութիւն տալ.— Անծանօթ հեղինակը, մտադիր չլինելով Եւսեբիոսից օգտուել, և նրանից փոխ առնուած մի մեծ կտոր գտնելով այս հատուածում՝ դուրս է ձգել. բայց ինչ ասենք Խորենացուց փոխ

առնուած կտորների մասին. չէ որ Խորենացին Անծանօթի աղբիւրների մէջ առաջինն է լիշուած. ինչո՞ւ ուրեմն այդպիսի խստութեամբ նա արտաքսել է իւր խմբագրութիւնից այն կտորները, որ Ասողիկ բառացի քաղել է Խորենացուց: Գուցէ պատասխանող լինի, թէ Անծանօթը աւելորդ մանրամասնութիւններ է համարել այդ կտորները: Բայց այս պատճառաբանութիւնն էլ հաւանական չէ: Այս հատուածը, ինչպէս տեսանք, Պարթևների ժամանակագրութիւնն է. հնար է արդեօք ենթադրել, որ Անծանօթը, այսպիսի նիւթի մասին գրելիս՝ աւելորդ մանրամասնութիւն համարէր արտագրել Ասողիկից, թէ երբ սկսուեց և երբ վերջացաւ այդ հարստութիւնը. հնար է արդեօք ենթադրել, որ «Յետ մահուանն Աղէքսանդրոս» գրող հեղինակը՝ զանց անէր «կ ամի» բառն էլ արտագրել իւր աղբիւրից — «Յետ կ ամի մահուանն Աղէքսանդրոս»: Նա աւելորդ մանրամասնութիւն չէ համարում ուրիշ աղբիւրից (ոչ Խորենացուց և ոչ Ասողիկից) վերցնել Արշակի 130 տարի ապրելը, բայց աւելորդ է համարում՝ իւր երկու աղբիւրների չիշած ժամանակները Պարթևների սկզբնաւորութեան և վերջանալու մասին: Եթէ այս միակ երևութիւն լուրջ ուշադրութեան առնենք, առանց կանխակալ կարծիքի՝ ստիպուած պէտք է լինինք եզրակացնել, թէ Անծանօթը չէ, որ չիշեալ հատուածը քաղել է Ասողիկից, այլ Ասողիկն է բա-

նաքաղը, որ իւր արտագրած հաստուածի մէջ իրան
կարևոր թուած չաւելումներն է արել:

Որ չիրաւի ախպէս է իրագութիւնը՝ երևում
է և մի քանի ուրիշ փաստերից: Համեմատուած
հաստուածներում պատահում է «Բահլ Շահաստանի»
բառը: Ասողիկ Բահլ քաղաքը չիշում է ընդ ամենը
4 անգամ. մի անգամ ախտեղ՝ կոչում է նրան Բահլ
Շահաստանի. մի անգամ կոչում է նրան Բահլ Առա-
ւատին (=առաւօտին), ըստ Խորենացու՝ որից
արտագրում է. («Ի քաղաքին, որ կոչի Բահլ Ա-
ռաւատին, չերկրին Քուշանաց». Խոր. Բ, բ. — «Ի
քաղաքին, որ կոչի Բահլ Առաւատին չերկրին Քու-
շանաց». Ասող. եր 32): Մի անգամ կոչում է նը-
րան պարզապէս Բահլ՝ դարձեալ ըստ Խորենացու,
որից արտագրում է. («Նւ ինքն չուեալ զնաց ի
Բահլ. Խոր. Բ. կը. = Աս. եր. 30): Վերջապէս մի
անգամ էլ, նորից պարզապէս Բահլ՝ ըստ Սեբէոսի,
որից արտագրում է. («Բռնութեամբ ունէր զԲահլ
և զամենայն երկիրն Քուշանաց». Սեբէոս, եր. 30.
— «Բռնութեամբ ունէր զԲահլ և զամենայն երկի-
րն Քուշանաց». Ասող. եր. 112): Արդ, ձրտեղից
Ասողիկ այս մի տեղում ունի «Բահլ Շահաստանի»,
երբ այս բառը նա ուրիշ ոչ մի անգամ չէ գործ
ածում և ոչ էլ երբեք Խորենացին: Պարզ չէ, որ
ինչպէս Ասողիկ միւս երեք ղէպքերում հաւատա-
րիմ կերպով արտագրել է իւր բնագիրներէրից՝ ախ-
տեղ նոյնպէս արտագրել է Բ ղպրութիւնից: Իսկ

Ք դպրութեան մէջ ալս «Բահլ Շահաստանի»-ն շատ հասկանալի է, որի մասին քիչ լետուի:

Այս հատուածից լետուի անմիջապէս Ասողիկ նոր գլուխ սկսելով գրում է այսպէս. «Բայց մեք անդրէն ի կարգն առաջին դարձցուք: Որպէս ասացաք՝ լետ կ ամի մահուանն Աղէքսանդրի թագաւորէ Պարթևաց Արշակ Քաջ ի քաղաքին, որ կոչի Բահլ Առաւատին լերկրին Քուշանաց: Եւ լետ սորա որդի սորին Արտաշէս ամս լա» և ալլն: Սա — բառացի արտագրութիւն է Խորենացուց, Բ, բ, ինչպէս և շարունակութիւնը: Բայց միևնոյն ժամանակ սա կրկնութիւն է վերոյիշեալ հատուածի սկզբին, փոխանակելով Բահլ Շահաստանի անունը Բահլ Առաւատին անունով ըստ Խորենացու: Արդ, եթէ լիշեալ հատուածը Ասողիկը ինքն էր խմբագրել ինքնուրոյն կերպով, ինչո՞ւ պէտք է նա իւր մէկ անգամ ասածը նորից կրկնէր՝ ըստ Խորենացու: Պարզ չէ, որ այն հատուածը նա արտագրել է ուրիշ աղբիւրից, իսկ այժմ սկսում է արտագրել Խորենացուց, բոլորովին հաւատարիմ իւր սովորութեան՝ որ նրա պատմութեան մէջ ուրիշ տեղեր էլ է նկատուում:

Այս հատուածում Ասողիկի մօտ երկու տեղ նկատուում են ոճի անհարթութիւններ, որոնք լատնապէս մատնում են Ասողիկի բանաքաղութիւնը: Ք դպրութիւնն ունի. «Յետ նորա թագաւորէ նորին որդի Արշակ, որ կոչեցաւ մեծ՝ ամս ծբ: Սա

Թագաւորեցոյց զեղբայր իւր զՎաղարշակ» և ալլնորտեղ սա զերանունը միանգամայն բնական կերպով գործ է ածուած՝ անմիջապէս առաջ լիշուած Արշակ մեծի համար։ Իսկ Ասողիկը Արշակ մեծի անունն արտագրելիս՝ կարևոր է համարել ալստեղ զետեղել Արշակ մեծի մղած պատերազմները Սելևկեանների դէմ, առնելով Եւսեբիոսից. այս լաւելուած հատուածը վերջանում է ալսպէս. «զնորին որդի .. կալեալ Արշակայ տանէր գերի և Թագաւորաբար պահէր».— Ապա անմիջապէս գրում է. «Յայնմ ժամանակի Արշակ մեծ, թոռն Արշակայ քոջի Թագաւորեցոյց զեղբայր իւր զՎաղարշակ» և ալլնորտեղ «Արշակ մեծ, Թոռն Արշակայ քաջի» ականջ ծակելու չափ անբնական և անտեղի է, կարծես այս տիտղոսաւոր անունը հակադրուած է՝ անմիջապէս առաջ լիշուած «Արշակայ», իբրև մի ուրիշ անձ, այնինչ դրանք երկուսն էլ նոյն անձնաւորութիւնն են նշանակում։ Այս խորթ գործածութիւնը սակայն դիւրաւ բացատրուում է. երբ Ասողիկը իւր աղբիւրի մէջ աւելացրել է հատուածը Եւսեբիոսից՝ սրանով խզուել է կապը աղբիւրի «Արշակ մեծ» ամս ծր. սա Թագաւորեցոյց» խօսքի մէջ. ալլևս սա բառն, Ասողիկի կարծիքով, անտեղի կլինէր, և նա զերանուան տեղ գործ է ածել արդէն Արշակ անունը, և շփոթութիւն չծագեցնելու համար՝ շեշտել է նրա որ Արշակը լինելը. բայց այս գործածութիւնը, ինչպէս ասացինք՝ ոճի ան-

հարթութիւն է առաջացրել, և մատնում է, որ Եւսեբեան կտորը նոր լաւելուած է հին սկզբնադրի մէջ:—Երկրորդ անտեղութիւնը ոճի մէջ՝ պատահում է ներքեւ: Բ դպրութիւնն ասում է. «Ջսասպանեալ Ստահրացոյն Արտաշրի՛... երբոր զտէրութիւնն Պահլաւաց, սկսեալ լերեսուն ամի Փիլիպոս Պտղոմէոսի», են: Այս խօսքում Ասողիկը հարկ է համարել, Խորենացու վկայութեան համեմատ, աւելցնել Պարթևների տէրութեան բարձման տարին. ուստի նա գրում է. «Ջսասպանեալ Ստահրացոյն Արտաշրի՛... եբարձ զտէրութիւնն Պահլաւկաց, յերկրորդ ամին Փիլիպպեայ Յագաւորին Հռոմայ: Աստուծոք դողարէ Յագաւորութիւնն Պարթևաց յողգէն Պահլուկաց, սկսեալ լերեսուն ամի Փիլադելփոսի Պտղոմէոսի»... Դարձեալ նկատում է, որ Փիլիպպոսի սարին նորամոծ լաւելուած է, որի պատճառով խզուել է կապը բնագրի «եբարձ զտէրութիւնն Պահլաւկաց, սկսեալ...» խօսքի մէջ: Ասողիկ ստիպուել է նոր նախադասութիւն կազմել, բայց անլաջող կերպով, որովհետև կրկնաբանութեան մէջ է ընկել. քիչ վերևը ասում է. «եբարձ զթագաւորութիւնն Պահլաւկաց», ալժմ նորից ասում է. «դադարէ թագաւորութիւնն Պարթևաց լազգէ Պահլաւկաց»:

Ինչպէս վերն լիշեցինք և լեռոյ պարզ ցոյց կտանք՝ Բ դպրութեան 2, 3 և 4 մասերը ոչ Խորենացուց են առնուած և ոչ Ասողիկից. արդ եթէ

այս առաջին մասն Անձանօթ հեղինակն ուղղակի առած լինէր Ասողիկից՝ այն ժամանակ թ դպրութեան վերնագիրն ու բովանդակութիւնը կհակասէին միմեանց. որովհետեւ վերնագրում Մ. Խորենացին լիշուած է իբրեւ առաջին աղբիւր, այն-ինչ դպրութեան մէջ նա իբրեւ աղբիւր գործածուած էէր լինի:

Այս բոլոր անտեղութիւնները կվերանան և ամեն ինչ բնական կդառնալ՝ եթէ հակառակ ենթադրութիւնն անենք, այն է, որ Պարթևների ժամանակագրութեան հատուածում՝ Թ դպրութիւնը սկզբնագիր է, իսկ Ասողիկը արտագրել է նրանից՝ անելով իրան կարեոր թուած չաւելուածները: (Յայտնի է, որ Ասողիկը իւր աղբիւրների շարքում լիշում է Սեբէոսի պատմութիւնը և իւր աշխատութեան մէջ ամբողջ երեսներ է արտագրում նրանից): Եւ չիրաւի, Թ դպրութեան մէջ այս հատուածը միանգամայն բնական է և իւր տեղում, սերտ կերպով կապուած Ա դպրութեան և Սեբէոսի պատմութեան հետ՝ ինչպէս գրքի մի գլուխը նախընթաց և յաջորդ գլուխների հետ: Ա դպրութեան մէջ Անձանօթ հեղինակը պատմում է Պարթևների ապստամբութիւնը և դնում է Պարթևների ցանկը ըստ «ժամանակագրին»։ այս դպրութեան մէջ նա նախ կարեոր է համարում նոյն Պարթևների ցանկը, շատ տարբեր ուղաջինից՝ դնել ըստ նոր, հաւաստի եւ ճշմարիտ մատենագիրների. որից լետոյ անցնում է

Մասանեանների ժամանակագրութեան: Առաջին դպրութեան մէջ լիշել է, որ Պարթևների տէրութեան սկիզբն եղաւ Աղեքսանդրի 61-րդ տարում, ուստի այս դպրութեան մէջ այլ ևս չէ կրկնում: «Բահլ Շահաստանի» անունը բացատրում է լիովին. այդ անունը Սեբէոսը շատ է սիրում և չաճախ գործ է ածում թէ Ա դպրութեան և թէ բուն պատմութեան մէջ: Նոյնպէս Արշակի 130 տարի ապրելը բացատրում է Ա դպրութեամբ, որտեղ նոյնպէս լիշուած է: Բացատրում է և «Պարթև և Պահլաւ» անունների զուգադրութիւնը, որ Ասողիկի մէջ ուրիշ տեղ չէ պատահում, իսկ Սեբէոսի մէջ գործ է ածուած և ուրիշ տեղերում—«եկն ասպետն մեծ, պարթևն և պահլաւն» (եր. 34). «սպան առ զասպարապետն մեծ, զպարթևն և զպահլաւն» (եր. 36):

Ուրեմն Բ դպրութեան այս առաջին մասից հեռացնելով Ասողիկի անունն իբրև աղբիւրի՝ պէտք է, համաձայն լերնագրին, ենթադրենք, որ նա կազմուած պէտք է լինի ըստ Մ. Խորենացու և կամ Ստ. Տարօնացու (նշ Ասողիկի): Այս տեսակէտից քննելով՝ մենք արդարև տեսնում ենք, որ այս մասը, Պարթևների ժամանակագրութիւնը, քաղուած է Մովսէս Խորենացու պատմութիւնից: Այս բանում համոզուելու համար նորից բերենք այդ հատուածը՝ դէմը յօդուած առ յօդուած նշանակելով աղբիւրները:—

Բ դպրութիւն.

Յետ մահուանն Ա-
ղէքսանդրու թագաւո-
րէ Արշակ քաջ ի Բահլ
Շահաստանի՝ լերկիրն
Քարթեանց Առշակ քաջ ի քա-
ղաքին որ կոչի Բահղ Առա-
ւատին, յերկրին ¹⁾ Քուշա-
նոց» ²⁾։

Կեցեալ ամս ճլ

Թագաւորեաց ամս
ծէ։ Յետ նորա որդի
նորա Արտաշէր ամս
լա։

Յետ նորա թագաւո-
րէ նորին որդի Արշակ-
որ կոչեցաւ մեծ՝ ամս
ծբ։

Սա թագաւորեցոյց
զեղբայր իւր Վաղար. կին լալնմիկ թագաւորեցուցա-
լակ ի վերայ աշխար-
հիս Հալոց։

Աղբիւրներ.

Խոր. Բ. ք.—«Յետ վաթ-
սուն ամի մահուանն Աղեք-
սանդրի թագաւորէ ի վերայ։
Պարթեանց Առշակ քաջ ի քա-
ղաքին որ կոչի Բահղ Առա-
ւատին, յերկրին ¹⁾ Քուշա-
նոց» ²⁾։

Ա դպր.—«Եւ լինին ամս-
նայն ամք Արշակայ կենաց
իւրոց ճլ ամս»։

Խոր. Բ, կը.—«Թագաւորեաց
(Արշակ)... ամս երեսուն եւ
մի, եւ յետ նորա որդի նորին
Արտաշէս ամս քսան եւ վեց
«Ապա Արշակ նորին որդի,
որ կոչեցաւ մեծ... ամս յիսուն
եւ երիս»։

Խոր. Բ, գ.—«Ի ժամանա-
զեղբայր իւր Վաղար. կին լալնմիկ թագաւորեցուցա-
լակ ի վերայ աշխար-
հիս Հալոց։

¹⁾ Սահահնեան Ձեռագիրը (Մառ, Ամառնային ու-
ղեորութիւնից դէպի Հայաստան, Էր. 53, սիւն 1) ունի՝
«յերկրին»։

²⁾ Ա դպրութեան մէջ տարբեր—«Եւ թագաւորեաց
Արշակ մեծ, որդի արքային Թէտալացւոց ի
Բահլ Շահաստանի...»։ Խորենացու «առաւա(ւ)տին» բառը
Բ դպրութեան հեղինակը փոխարինել է իւր սովորական
«Շահաստան» բառով։

Բ զպրութիւն.

Աղբիւրներ.

Արդ այսպէս զատու-
ցեալ երեխն երկու
ցեղքն թագաւորու-
թեանց, Պարսից և
Հայոց: Արշակ քաջ
բաւր իւր թագաւոր
կացոյց նախնեաց
երկուց ցե-
ղից, թագաւորեցելոյ
Պահլավանին և Արշա-
կունուոյն, ամենայն քա-
ջութեամբ թագաւորեաց
ամա ծէ: Յետ ո-
րոյ որդիքն զատու-
ցեալք թագաւորք Պար-
սից

Արշակ մեծ՝ ամա ծբ:
Արշական՝ ամա լ: Ար-
շանակ՝ ամա լբ: Ար-
շէս՝ ամա ի: Արշաւիր՝
ամա խզ:

Արտաշէս՝ ամա լա:
Դարեհ՝ ամա լ: Արշակ՝
ամա ժթ: Արտաշէս՝
ամա ի: Պերոզ՝ ամա
լզ: Վաղարշակ՝ ամա ծ:
Արտաւան՝ ամա լզ:

Խոր. Բ, կը. — «Արշակ քաջ...
որ խաղաւորեաց ամա երեսուն
և մի... Ապա Արշակ նորին որ-
դի... որ և զՎաղարշակ զեղ-
Հայոց: Արշակ քաջ բաւր իւր
թագաւոր կացոյց նախնեաց
երկուց ցե-
ղից, թագաւորեցելոյ
նորա պահլաւ սնուանեցան,
Պահլավանին և Արշա-
ւորպէս և եղբօրն Վաղարշա-
կունուոյն, ամենայն քա-
կայ... արշակունիք: Եւ են
թագաւորք պահլաւիկք այսո-
քիկ»:

Խոր. Բ, զա — «Զատուցեալ
արշակունի»:

Խոր. Բ, կը. — «Եւ ինքն
(Արշակ մեծ)... հաստատեաց
զթագաւորութիւնն իւր ամս
յիսուն եւ երկուս: Արշական...
ամա երեսուն. ապա Արշանակ՝
ամա երեսուն եւ մի, չետ որոյ
Արշէզ ամս քսան. ապա Ար-
շաւիր՝ ամս քառասուն եւ վեց»:

Խոր. Բ, կթ. — «Թագաւորէ
Արտաշէս ասո՝ երեսուն և չորս.
Դարեհ ամա երեսուն. Արշակ
ամա ինն եւ տասն. Արտաշէս
ամա քսան. Պերոզ ամա երեսուն
եւ չորս ¹⁾. Վաղարշ ամս

¹⁾ Վենետիկեան տպագրութեան երեք օրինակները և Սահահնեան ձեռ. ունին՝ երեսուն և երեք, ու աւելի ճիշդ է երևում՝ քան բնագրի մէջ ընդունուածը. (լզ, փո-
խանակ լզ):

Բ դպրութիւն.

Զսա սպանեալ Ստա-
հրացւոյն Արտաշրի որ-
դւոյ Սասանայ, երարձ
զտէրութիւնն Պահլա-
ւաց

սկսեալ լերեսուն ամի
թագաւորութեանն Փի-
լիդելլիս Պտղոմէոսի,

կալեալ նոցա ընդ ա-
մենայն ամս նծէ:

Յետ որոյ նուաճեալ
Ստարհացւոյն Արտա-
շրի որդւոյ Սասանայ
ղամենայն արիս և զա-
նարիս և զբաղումս ի
նոյն ազգէ թագաւո-
րութեան Պարթևաց և
պահլաւկաց՝ թաղաւո-
րէ ինքն.

և լետ նորա պալա-

Աղբիւրներ.

յիսուն. Արտաւան ամս երեսուն
եւ մի»:

Խոր. Բ, Կթ. — «Զսա սպա-
նեալ ստահրացւոյն Արտաշրի
որդւոյն Սասանայ, բառնալով
զթագաւորութիւնն Պարթևաց»:

Խոր. Բ, Կը. — «Զարմք (Ար-
շակայ մեծի) պահլաւք ան-
ուանեցան:

Եւս. ԺԿմդրութիւն, Բ, եր.
232. Պտղոմէոս Փիղադել-
փոսի լղ տարու հանդէպ դը-
նում է. «Պարթևք ապստամ-
բեցին ի մակեդոնացւոց, և
ի նոցանէ թագաւորեաց Ար-
շակ»:

Թագաւորների տարիների
գումարումից (=456):

Խոր. Բ, Կթ. — «Հանելով
(Արտաշրի) ի նոցանէ (ի
Պարթևաց) զաշխարհն ժա-
ռանդութեան»:

Խոր. Բ, հա. — «Երկու ցեղք
Պահլաւին, որ Ասպահապետդ
և Սուրենեանի պահլաւն ան-
ուանին... կամաւ լանձն ա-
ռին թագաւորել Արտաշրի:
Այլ (տուն) Կարն Պահլաւին
ընդդիմացան պատերազմաւ»:
(Գուցէ Ստ. Տարօնացին,

Բ ՂԱՐՈՒԹԻՒՆ.

զաաք նորին զնոյն ձև
աւրինակի:

Աղբիւրներ.

զուցէ և առանց աղբիւրի,
ընդհանուր տեղեկութիւննե-
րի հիման վրայ):

Այս համեմատութիւնից երևում է, որ Բ Ղը-
պրութեան Պարթևների թագաւորների ցանկի հա-
մար իբրև գլխաւոր և տիրապետող աղբիւր է ծա-
ռայել Մ. Խորենացու պատմութիւնը, որի զանա-
զան տեղերից (Գիրք Բ, գլ. Բ, կը, կթ, հա) հեղի-
նակը խմբագրել է միայն ժամանակագրական նիւ-
թը, բաց թողնելով պատմական միւս տեղեկու-
թիւնները: Խորենացու այն ցուցումը, թէ Արշակ
մեծը Հայաստանի վրայ թագաւոր կարգեց իւր եղ-
բոր Վաղարշակին, և այս ժամանակից բաժանուեցին
թագաւորական երկու տոհմերը, Պարսկաստանում
կոչուեցին Պահլաւ, իսկ Հայաստանում Արշակու-
նի՝—Բ Ղպրութեան հեղինակը խմբագրել է ինքն-
ուրոյնաբար, աւելի որոշ կերպով բացատրելով
Խորենացու միտքը. բովանդակութեան կողմից նը-
րանք բոլորովին համաձայն են միմեանց, ինչպէս
և «Պահլաւ» և «Արշակունի» բառերի զուգադրու-
թեամբ:

Թողնելով թուերի մի քանի մանր տարբե-
րութիւնները, որոնք կարող են հետեանք լինել
աղաւաղութեան Խորենացու կամ Բ Ղպրութեան
հին ձեռագիրների մէջ՝ նկատենք մի մեծ տար-

բերութիւնը՝ առաջին երկու պարթևների տարի-
ների մէջ: Ըստ Բ զպրութեան՝ Արշակ քաջ թա-
ղաւորում է 57 տարի, ապա որդին Արտաշիրը՝
31 տարի. իսկ ըստ Խորենացու՝ Արշակ քաջ թա-
ղաւորում է 31 տարի, ապա որդին Արտաշէսը՝ 26
տարի: Բայց նկատելու է, որ Բ զպրութիւնը քիչ
լիտոյ, դարձեալ տալով Արշակ քաջին 57 տարի՝
ներանից լիտոյ չէ լիշում Արտաշիրին, ալ անմիջա-
պէս Արշակ մեծին, ահպէս որ ալս երկրորդ ան-
գամ Արշակ քաջի 57 տարին բովանդակում է
Խորենացու Արշակ քաջի և Արտաշէսի տարիների
գումարը—31+26: Նկատելու է նոյնպէս, որ Բ
զպրութեան մէջ պարթև թագաւորների տարիների
գումարը, 457, ահն ժամանակ համապատասխան
կլինի իւրաքանչիւր թագաւորի տարիների գումարին՝
եթէ Արշակ քաջին և Արտաշիրին տանք ահն
տարիները՝ որ ունի Խորենացին, կամ եթէ ջըն-
ջենք Արտաշրի անունը իւր թագաւորութեան 31
տարիով: Ուրեմն Բ զպրութեան մէջ Արշակ քաջի
57 տարին պայմանաւոր կերպով պէտք է ընդու-
նել, նոյն իսկ Բ զպրութեան հաշուով, ախինքն
ընդունելով դրա մէջ թէ Արշակի և թէ Արտաշրի
թագաւորութեան տարիները, համաձայն Խորենա-
ցու տուած թուերին:

Ուրեմն ախտեզ տարբերութիւնը միայն ար-
տաքին է. ներքուստ՝ Բ զպրութիւնը դարձեալ
համաձայն է Խորենացուն, երի շնորհիւ միայն կա-

քելի է բացատրել Բ զպրութեան մէջ Արշակ քա-
ջի՝ 57 տարին, Արտաշրի անունը մի անգամ լիջելը
և մի անգամ զանց անելը, ինչպէս և Պարթևներ-
ի տևողութեան գումարը ¹⁾։

Բ զպրութեան միւս, երկրորդական աղբիւր-
ները Պարթևների ժամանակագրութեան համար,
ինչպէս են Ա զպրութիւնը, Նւսերիոսի ժամանա-
կագրութիւնը (կան անմիջապէս, կամ Ստեփանոս
Տարօնացու միջնորդութեամբ), մեզ համար կա-
րևորութիւն չունին։ Մեզ համար հետաքրքիրն
ալն էր, թէ Բ զպրութեան հեղինակն ալս մասում
լիրաւի օգտուել է Մովսէս Խորենացու պատմու-
թիւնից, ինչպէս լայտնել է վերնագրում, և համե-
մատութիւնից տեսանք, որ անտարակոյս օգտուել
է։ Ինչպէս առաջ առիթ ունեցանք լիջելու՝ Գ.
Պատկանեանն էլ, Գ. Խալաթեանցն էլ ընդունել
են, որ Բ զպրութեան համար իբրև աղբիւր է ծա-
ռալել և Խորենացին։

Որպէսզի աւելի շօշափելի դառնալ համերաշ-
խութիւնը Բ զպրութեան և Խորենացու մէջ և
բացատրուի, թէ ինչո՞ւ Բ զպրութեան հեղինակը
հարկ է համարել Պարթևների ցանկը երկրորդ ան-

¹⁾ Բ զպրութեան «57» տարուայ մասին, որ տրուած
է Արշակ քաջին՝ տես Գոտշմիտ, վերոյիշեալ հատուած.
Պատկանեան, Նիթեր հայերէն բառարանի համար, տետր
Բ, եր. 62—64. Ասողիկ, ծանօթ. 39, եր. 316—317։

գամ կրկնել, մինչ Ա. դպրութեան մէջ մի անգամ
գրել էր՝ դնում ենք ակստեղ Պարթեների ցանկը
ըստ Ա. և Բ. դպրութեան և Խորենացու:

Ա. դպրութիւն. Խորենացի. Բ. դպրութիւն.

Արշակ մեծ 56 տ.	Արշակ քաջ 31 տ.	Արշակ Քաջ 57 տ.
—	Արտաշէս 26 „ (Արտաշիր 31 „)	
Արշակ 70 „	Արշակ մեծ 53 „	Արշակ մեծ 52 „
Աշնաշ 32 „	Արշական 30 „	Արշական 30 „
—	Արշանակ 31 „	Արշանակ 32 „
Արշէն 22 „	Արշէղ 20 „	Արշէս 20 „
Արշաւիր 45 „	Արշաւիր 46 „	Արշաւիր 46 „
Արտաշէս 34 „	Արտաշէս 34 „	Արտաշէս 31 „
Դարեհ 30 „	Դարեհ 30 „	Դարեհ 30 „
Արշակ 17 „	Արշակ 19 „	Արշակ 19 „
Արտաշիր 46 „	Արտաշէս 20 „	Արտաշէս 20 „
Պերոզ 64 „	Պերոզ 34(33) „	Պերոզ 33 „
Վաղարշակ 50 „	Վաղարշ 50 „	Վաղարշակ 50 „
Արտաւան 36 „	Արտաւան 31 „	Արտաւան 36 „
Գումար 502	Գում. 455(454)	Գում. «նծէ»(456)

Պէտք է գիտնալ, որ Ա. դպրութեան մէջ
թուերի աղաւաղութիւն չկայ, կամ ոչ աւելի է
քան 3 տարուան. որովհետեւ նա թագաւորների
գումարը դնում է 573 (չհգ) տարի, հաշուելով Ար-
շակ մեծի ոչ միայն թագաւորութեան, այլ ամբողջ
կեանքի տարիները—130. և լիրաւի, Արշակ մեծի

56 տարուայ տեղ դնելով 130 տարի՝ հստանանք 576 տարի (չհզ), որ համաձայնում է բնագրի տուած գումարին (չհզ—փոխանակ չհզ, գ և զ գրե-րի շփոթութիւնից առաջ եկած), կամ զանազան-ւում է 3 տարով:

Ա զպրութեան և Խորենացու մէջ, բացի Պար-թե թագաւորների անունների և տարիների զա-նազանութիւնից՝ կան ուրիշ, աւելի մեծ տարբե-րութիւններ. ըստ Ա զպրութեան՝ առաջին պար-թե թագաւորն էր, որ Հալաստանի վրայ իւր որ-դուն թագաւոր նշանակեց, իսկ ըստ Խորենացու՝ երրորդ պարթէն էր, որ իւր եղբօրը նշանակեց. առաջին հալ Արշակունի թագաւորն ըստ Ա զը-պրութեան կոչւում էր Արշակ փոքր, իսկ ըստ Խորենացու՝ Վաղարշակ:

Այս և ուրիշ անհաշտելի տարբերութիւնների պատճառով է, որ Ա զպրութեան հեղինակն, ա-ռաջին անգամ դնելով Պարթէնների ցանկը ըստ Վաւերական «Ազաթանգեղեան արձանագրութեան», կամ մանաւանդ ըստ «Մարաբասեան մատեանին»՝ կարիք է զգացել նոյն ցանկը «երկրորդել ի պատ-մագրէն Մովսիսի Խորենացուց, հաւաստի և ճշմա-րիտ մատենագրէն»:

Ուրեմն Բ զպրութեան առաջին մասի, Պար-թէնների ժամանակագրութեան քննութիւնից զա-ւելիս ենք այս եղբակացութեան, թէ նրա համար

զլխաւոր, տիրապետող աղբիւր է եղել Խորենացու պատմութիւնը. իսկ Ասողիկը ոչ թէ աղբիւր է նրա համար, այլ նրանից օգտուել է իբրեւ աղբիւրից:

Երկրորդ մասի, Մամիկոնեանների ծագման հատուածի վերաբերութեամբ, կարիք չկայ երկար խօսելու: Բաւական է այսքանը որոշել, թէ այստեղ նույնպէս աղբիւր չէ Ասողիկը, որովհետեւ սա Մամիկոնեանների ծագման մասին ոչինչ չէ պատմում, բացի մի անգամ «ճենազնեան» Մամգունին լիչիւլոց (եր. 61) ըստ Խորենացու (Բ, կդ): Իսկ թէ այս հատուածը, խտկապէս առաջին երեք տողը, Խորենացո՞ւ հետևողութեամբ է գրել հեղինակը, թէ ուրիշ, մեզ անծանօթ (Ստ. Տարօնացու) մատենագրի՝ մեզ համար կարևորութիւն չունի:

Գանջ Բ դպրութեան երրորդ և չորրորդ մասերին, այսինքն եռանուն և երկանուն կանոններին, և բաղդատենք նրանց՝ Խորենացու և Ասողիկի հետ, տեսնելու համար, թէ արդեօք Խորենացին և Ասողիկը (կարծեցեալ Ստ. Տարօնացին) աղբիւր եղել են այս կանոնների համար թէ ոչ: Պարզութեան համար՝ Բ դպրութեան ժամանակադրական նիւթը բաժանենք ըստ ազգութիւնների, Սասանեան, Բիւզանդական և Արշակունի թագաւորների:

1) Սասանեանները.

Բ դպրութիւն.	Ասողիկ.	Խորենացի.
Արտաշիր որդի Սասանայ 50 տ.	Արտաշիր 40 տ.	Արտաշիր (?)
Շապուհ որդի Արտաշիր 73 "	Շապուհ 53(?)	Շապուհ որդի Արտաշիր (?)
Ներսէս որդի Շապուհ 9 "	Ներսէս 14 "	Ներսէս 9 տ. (Բ, ձթ)
Որամազդ որդի Շապուհ 4 "	Որմիզդ 3 "	Որմիզդ 3 տ. (Բ, ձթ)
Շապուհ որդի Որամազդայ 70(74)	Շապուհ 58 "	Շապուհ (?)
Արտաշիր որդի Շապուհ 4 "	Արտաշիր 3 "	Արտաշիր որդի Շապուհ 5 տ. (Գ, ծա)
Վռամ 11 "	Վռամ 11 "	Վռամ, որ և Կրր- ման 10 (Գ, ծա)
Յազկերտ որդի Վռամայ 21 "	Յազկերտ 20(21?) "	Վռամ Բ 21 տ. (Գ, կէ)
Վռամ որդի Յազ- կերտի 22 "	—	—
Յազկերտ որդի Վռամայ 19 "	Յազկերտ-19 "	Յազկերտ (?)
Վաղարշ որդի Յազկերտի 4 "	Պերոզ 27 "	Շ ա Ր ու - ն ա կ ու -
Պերոզ 48 "	Վաղարշ 4 "	
Զամասպ 8 "	Կաւատ 11 "	Թ ի լ ն չ կ ա լ :
	Զամասպ 4(2?)	
Կաւատ 41 "	Կաւատ 31(41?)	
Խոսրով որդի Կաւատայ 47(48)	Խոսրով 48(47)	

Բ դպրութիւն.	Ասողիկ.	Խորենացի.
Որմիզդ որդի Խոսրովու 12 յ	Որմիզդ 12 յ	
Խոսրով որդի Որմիզդի 37 յ	Խոսրով (?) յ	
Կաւատ որդի Խոսրովու 1 յ	Կաւատ 6 ամիս	
Արտաշիր 3 յ	Արտաշիր որդի	
Բքոր դուստր Խոսրովու 2 յ	Կաւատայ (?)	
Յազկերտ 20 յ	—	
Գումար, ըստ բնագրին 532	Գումար, ըստ բնագրին 386	
Տարիների հաշուով 510	Տարիների հաշուով 382	
(Նկամուտ թագա- ւորներ՝ Խոռեմ, Խո- ռեմ Որմիզդ, Խոս- րով, Որմիզդ):	(Կարճ ժամա- նակեաց՝ Խո- ռեմ, Բորն, Յազկերտ):	

2) Յունաց կայսրները.

Բ դպրութիւն.	Ասողիկ.	Խորենացի.
(Աւր)եղիանոս 4 տ.	Աւրեղիանոս 6 տ	Աւրեղիանոս (քիչ ժաման., Բ, հղ)
Տերենտիոս 6 ամիս	Տակիտոս 6 ամ. Փլորիանոս 88 օր	Կիլնտոս Տակիտոս Փղոռիա- նոս
Պրորոս 6 տ.	Պառոս 6 տ.	Պառոս?

Բ ղպրութիւն.	Ասողիկ.	Խորենացի.
Վարոս, Կարէն, Նոմերիանոս 7 „	Կարոս 2 „	Կարոս, Կարինոս, Նոմերիանոս? Բ, հթ
Դիոկղեսիանոս 22 „	Դիոկղեսիա- նոս 20 „	Դիոկղեսիանոս?
Կոստանդիանոս 9(10) „	Կոստանդին 32 „	Կոստանդիանոս?
Մաքսիմիանոս } 18 „	—	—
Փալիանոս } „	—	—
Կոստանդէս 17 „	Կոստանդոս	Կոստանդոս
Կոստանդիանոս 32 „	Կոստաս	23 տ. (Գ, ԺԲ)
Կոստանդիաս, Կոստաս 14 „	Կոստան- դիանոս } 24	
Յուլիանոս 2 „	Յուլիանոս 2 „	Յուլիանոս (?)
—	Յորիանոս 1 „	Յորիանոս սա- կաւ աւուրս, (Գ, Ժէ)
Վաղենտիանոս, Վաղէս 13 „	Վաղենտիա- նոս, Վաղէս 11 „	Վաղենտիա- նոս (?)
—	—	Վաղէս (?)
Գրատիանոս 17 „	Գրատիա- նոս 5 „	
Թէոդոս մեծ 19 „	Թէոդոս 15 „	Թէոդոս մեծ (?)
Արկադէոս 19 „	Արկադէոս (Ոնորրիոս) 24 „	Արկադիոս (և Ո- նորիոս ի Հռովմ)
Ոնորէոս 22 „	և ալլին	Թէոդոս փոքր ? Զկալ շարու- նակութ.

3) Հայ Արշակունիները.

Բ դպրութիւն.	Ասողիկ.	Խորհնացի.
Խոսրով —	51 տ. Խոսրով 48տ. (Արտաշիւր 26 յ.)	Խոսրով 48 տ. (Արտաշիւր 26 յ.) (Շապուհ 1 յ.)
Տրդատ 70 յ	Տրդատ 56 յ	Տրդատ 56 յ
Խոսրով 17 յ	Խոսրով 9 յ	Խոսրով 9 յ
Տիրան 12 յ	Տիրան (?)	Տիրան 11 յ
Արշակ 49 յ	Արշակ 7 յ	Արշակ 30 յ
(կամ 20?)	(է, փոխ. 1?)	
(Շապուհ 12 յ.)		
Պապ 13 յ	Պապ 7 յ	Պապ 7 յ
Վարազդատ 6 յ	Վարազդատ 4 յ	Վարազդատ 4 յ
Արշակ, Վաղարշակ 5 յ	Արշակ, Վաղարշակ 5 յ	Արշակ, Վաղարշակ (?)
Խոսրով 3 յ	Խոսրով 3 յ	Խոսրով 7 1/2 յ
Վռամշապուհ 8 յ	Վռամշապուհ 15 յ	Վռամշապուհ 21 յ
	Խոսրով (կըրկին) 1 յ	Խոսրով (կըրկին) 1 յ
	(Շապուհ 11 յ.)	(Շապուհ 4 յ.)
	Արտաշէս (Արտաշիւր) 6 յ	Արտաշէս (Արտաշիւր) 6 յ
Տնողութիւն «405» տ.	Տնողութիւն «559» տ.	Տնողութիւն չկայ:

Այս համեմատական ցուցակները իրանք իրանց խօսում են: Սասանեանների ցանկում Բ դը-

պրութիւնը անհամեմատ լիակատար է քան Ասողիկն
և Խորենացին (որ նրանց հասցնում է մինչև Յազ-
կերտ Ա)։ Բ դպրութիւնը քիչ բացառութեամբ նշա-
նակում է թագաւորներին «որդի ի հօրէ», աշն-լինչ
Ասողիկը այս չունի, իսկ Խորենացին՝ միայն եր-
կուսի համար։ Բ դպրութիւնը գիտէ Սասանեան-
ների վերջին թագաւորներին, և ճիշտ կերպով
նշանակում է, որ նրանց հարստութիւնը վերջացաւ
Յազկերտի 20 ըզ տարում։ աշն-լինչ Ասողիկը նրանց
թագաւորութեան բարձումը սխալ դնում է Արտաշրի
ժամանակ, որի տարիներն էլ չէ լիշում։ իսկ աշնու-
հետեւ Խոռեմին, Բորին և Յազկերտին ամիսներով
թագաւորած է նշանակում, որ ճիշտ չէ Յազկերտի
վերաբերութեամբ։ Բացի սրանից՝ թագաւորների
անունների և լաջորդութեան կարգի մէջ զգալի
զանազանութիւն կալ Բ դպրութեան և Ասողիկի
մէջ, (Խորենացին այս մասերը ամենեւին չունի)։ իսկ
թագաւորների տարիների մէջ՝ 12 անգամ Բ դը-
պրութիւնը չէ համաձայնում ոչ Խորենացուն և ոչ
Ասողիկին, իսկ 11 անգամ՝ մէկին կամ միւսին։
Սասանեան հարստութեան տևողութիւնը Բ դպրու-
թիւնը դնում է «532» տարի։ իսկ Ասողիկը «386»։
(Խորենացին չունի)։—Այս հիման վրայ ստիպուած
ենք եզրակացնելու, թէ Բ դպրութեան Սասանեան-
ների ցանկը չէր կարող կազմուած լինել Խորենա-
ցու և Ասողիկի աղբիւրներից։

Նոյն եզրակացութեան ենք գալիս՝ քննելով

Բիւզանդական կայսրների ցանկը, որտեղ զանազանութիւնը թէ կայսրների անունների և թէ նրանց տարիների մէջ շատ աւելի մեծ է, ասնպէս որ Բ զպրութեան և Ասողիկի մէջ համաձայնութիւնը տարիների նկատմամբ՝ բացառութիւն է կազմում, իսկ անհամաձայնութիւնը՝ սովորական կարգ։ Նոյն երևոյթն է նկատուում և շարունակութեան մէջ, որը համառօտութեան համար մէջ չը բերինք։ Եւ առհասարակ աչքի է ընկնում, որ Ասողիկի մօտ Բիւզանդեան կայսրների ցուցակը շատ աւելի ճիշտ է քան Բ զպրութեան մէջ՝ սկզբներում. իսկ վերջը, ընդհակառակը, Բ զպրութիւնը բոլորովին ճիշտ է, Ասողիկից աւելի։ Այս տարօրինակ երևոյթը լիտոյ կպարզուի. Ուրեմն Բիւզանդական կայսրների ցանկի համար էլ պէտք է եզրակացնենք, որ Խորենացին և Ասողիկը չեն Բ զպրութեան աղբիւրները։

Նոյնպիսի խոշոր տարբերութիւններ նկատուում են և հայ Արշակունիների ցանկում։ Այստեղ Ասողիկի աղբիւրն է Խորենացին. իսկ Բ զպրութիւնը երկուսից էլ սաստիկ զանազանուում է. ութ թագաւորների տարիներ Բ զպրութիւնը տարբեր է դնում երկուսից էլ, միայն երկու թագաւորի տարիներ համաձայն են՝ մէկը Խորենացուն, միւսը Ասողիկին։ Բ զպրութիւնը վերջին հայ Արշակունի թագաւոր է համարում Վռամշապուհին, հակառակ Խորենացուն, Ասողիկին և բոլոր մեզ ծանօթ հայ

պատմագիրներին. (այստեղ ընագրի մէջ պակասութիւն չկայ. նախորդ և յաջորդ համաժամանակ թուերը ցոյց են տալիս, որ չիրաւի Բ դպրութեան հեղինակն այսպէս էլ գրել է): Նա Արշակունի հարստութեան տեղութիւնը դնում է 405 տարի և վերջացած է համարում Յաղկերտի երկրորդ և Ոնորիոսի երկրորդ տարում. աչն-ինչ Ասողիկը նրանց հարստութեան տեղութիւնը հաշւում է 559 տարի և վերջացած է համարում Թէոդոսի 24-րդ տարում: (Խորենացին տեղութիւնը չունի, իսկ վերջացած է համարում Վռամի և Թէոդոսի ժամանակ): Այստեղ էլ ուրեմն դալիս ենք նոյն եզրակացութեան՝ Բ դպրութիւնը Արշակունիների ցանկը չէ կազմել ըստ Խորենացու և Ասողիկի:

Բայց այս բաւական չէ. կայ մի ուրիշ հանգամանք, որ միանգամայն անկարելի է դարձնում ենթադրութիւնը՝ թէ Խորենացին և Ասողիկը աղբիւր եղած լինին Բ դպրութեան եռանուն և երկանուն կանոնների համար: Բ դպրութիւնը այստեղ ներկայացնում է, ինչպէս չալտնի է՝ Թագաւորների ժամանակակցութիւն (սինխրոնիզմ). աչն-ինչ ոչ Խորենացին և ոչ Ասողիկը սինխրոնիզմ ցանկեր չունին, և նրանց տուած տարիներից չէ կարելի կազմել սինխրոնիզմներ: Խորենացու մօտ երբեմն դէպքով չիշուում են համաժամանակ Թագաւորներ, բայց երբ նրա այս ցուցումները հաւաքում և համեմատում ենք Բ դպրութեան հետ՝ աննկա-

րազրելի խառնակութիւն է առաջ է գալիս. նրանք
անմիաբան են միմեանց և հակասող: Օրինակ, ըստ
Խոր. (Բ, հբ) Սասանեան հարստութիւնն սկսուեց
Փիլիպպոս կայսեր ժամանակ (244—249)։ իսկ ըստ
Բ զպր. Աւրեղիանոս կայսեր երրորդ տարին (272)։
ըստ Խոր. (Գ, ը) Որմզդի երկրորդ տարին համա-
պատասխանում է Կոստանդի 8-րդ և Խոսրովի ա-
ռաջին տարուն, իսկ ըստ Բ զպր. Խոսրով ժամա-
նակակից չէ Կոստանդին, և Որմզդի երկրորդ տա-
րին համապատասխանում է Կոստանդիասի և Կու-
տասի 5-րդ տարուն. ըստ Խոր. (Գ, ժա) Տիրանի
առաջին տարին համապատասխանում է Կոստան-
դիանոսի որդի Կոստանդինի 17-րդ տարուն, իսկ
ըստ Բ զպր. նա համապատասխանում է Կոստան-
դիանոսի 22-րդ տարուն ըստ Խոր. (Գ, ժբ) Շա-
պուհ Որմզդեան ժամանակակից է Տիրանին, իսկ
ըստ Բ զպր. Շապուհը թագաւորում է Տիրանի որդի
Արշակի 6-րդ տարում. ըստ Խոր. (Գ, ժգ) Յուլիա-
նոսը ժամանակակից է Տիրանին, իսկ ըստ Բ զպր.
Յուլիանոսը թագաւորում է Տիրանի որդի Արշակի
24-րդ տարում... և այլ ալոպիսի եօթն զուգադրու-
թիւններ, որտեղ Բ զպրութիւնը հակասում է Խո-
րենացուն։ Երկու զուգադրութեան մէջ միայն հա-
մաձայն են Բ զպրութիւնն ու Խորենացին—Արշակ,
Վաղէնտիանոս և Վաղէս ժամանակակից են Շա-
պուհ երկայնակեացին (որ թագաւորեց 70 տարի,
այնպէս որ այսքան տարիներ ընթացքում դժուար

Քր նորանց ժամանակակից չլինել Շապուհին), և որ Վռամշապուհ ժամանակակից է Արկադին ու Վռամին, որոնք նույնպէս թագաւորել են աւելի քան քսանական տարի: Ուրեմն սինխրոնիզմի բացակայութիւնը Խորենացու և Ասողիկի մէջ, և Խորենացու պատահական սինխրոնիկ ցուցումների անմիաբանութիւնը Բ դպրութեան հետ՝ ամենից աւելի մեզ համոզում են, որ Բ դպրութեան երրորդ և չորրորդ մասի, եռանուն և երկանուն կանոնների համար եւ իբրև աղբիւր չեն ծառայել Խորենացին և Ասողիկը, և որ վերնագրում լիչուած Ստեփ. Տարօնացին ուրիշ անձ է:

ՍՏԵՓԸՆՈՍ ՏԱՐՕՆԱՅԻՆ

Ո՞վ է այս Ստեփանոս Տարօնացին, և նա իրօք գոյութիւն ունեցի՞լ է թէ ոչ:—Այս հարցերին բարեբախտաբար այսօր կարելի է փոքր ի շատէ գոհացում տալ:

Հ. Գարեգին Զ. Հայկական դպրութեան պատմութեան մէջ (հատ. Ա, եր. 277, Բ տպ.) լիչում է մի Ստեփ. Տարօնացի, աչակերտ ս. Մեսրոպի, համաձայն մի հին լիչատակարանի, որ տպագրուած է «Արարատ» ամսագրի Ա տարում: Այս ցուցմունքի

վրայ ակնարկել էր և Ն. Բիւզանդացին, ինչպէս վերը տեսանք:

Արդ «Արարատ» ամսագրի Ա (1868) տարում, մի քանի համարներում շարունակ տպագրուած է մի ընդարձակ լօղուած, «Անընդհատ շարունակութիւն Առաքելական լաջորդութեան Ուղղափառ Ս. եկեղեցւոյ Հայաստանեայց» վերնագրով: Թօղածի հեղինակը, որ իւր անունը չէ ստորագրել, եր. 41 ասում է. «Այս խնդրոյս մասին մեծ լոյս և օժանդակութիւն կ'տայ հին ձեռագրքէ մի (որ Ս. Էջմիածնայ մատենադարանէն կ'նշմարուի) ճղուած և գողցուած երեք հատ թերթերը, որ Հայոց չհիթ (779) թուականին, այսինքն՝ ասկէց հինգ հարիւր երեսուն և ութն տարի լառաջ գրուած է կամ ընդօրինակուած»: Նոյն երեսում ծանօթութեան մէջ լախտում է հետեւալը. «վերջին անգամ ի Պօլիս գտնուած ժամանակնիս, որ պէտք էր գալինք ի Ս. Էջմիածին, Վեհ. Կաթողիկոսը վերոյիշեալ երեք թերթերը, հետը գիրքմ ալ... ձեռք բերաւ պ. Թ. Միհրդատեանցէն Ս. Էջմիածնայ Մատենադարանին մէջ պահելու համար»: Ապա եր. 102 — 105 նա մէջ է բերում «խիստ մաշուած հին մագաղաթեայ երեք թերթերուն պարունակութեան ամբողջ օրինակը», որ, ինչպէս լախտում է 57 երեսում՝ «վերոյիշեալ թերթերուն ամենայն կերպով ճիշտ օրինակն է...

մէջը ամենեկին ոչ բառ մը աւելացնելով և ոչ կէտ մը պակսեցնելով):

Ահա այդ թերթերից մեզ կարևոր մասը:

«Յիշկերուիք եպիսկոպոսաց Առքէին վիճակիս՝ Արտազու, զոր գտաք ի հին լիշտերնէ միոջ, որ էր գրեալ, զը, թուական Հալոց, ձեռամբ Յօհաննէս սպասաւորէ, ի սուրբ ուխտէն Մաղարթալ, այսպս...

«Այլ և գտաք չալլ պատմութիւն մի հնագոյն և անվերծանելի. զոր շրնկըր անցուցեալ էր ի գիր լաջորդութի սբ Առաքելոյն, Թաղէոսի 'ի Կեսարիալ՝ Կապադովկացոց վիճակին, 'ի Թէոֆիլոսէ Աշակերտէ Առաքելոյն: Գրել հանդերձ ժմնգրուր: Եւ անուռն նորին Ստեփաննոս Տարաւանցի, որ էր աշկրտ սբն Մեսրոպայ: Ուստի մեծաւ փիգնօք և բզմ տաժանմամբ գաղփարեցի զի մի կորիցէ իսպառ: Քանզի ոչ էի դիպեալ ուրեք մատենի. վս որոյ որքան մար-ժացօք հանել ի լոյս, ի մատենէ անտի, համառաւտիւ կարգեսցուք, աստ ցարն Գրիգոր Լուսաւորիչ: և անտի մինչև ցարն Բարսեղ Կեսրցի»:

«Յետ Աւտրնկն քարոզութեանց սբ Առաքելոյն և Առաջին լուսաւորին մերոյ, Թաղէոսի» և այլն ¹⁾:

¹⁾ Ի նկատի ունենալով, որ «Արարատի» 1868 թ. շատ հազուադիւտ է՝ կարևոր համարեցինք գրուածքիս վերջը, Բ յաւելուածում, ամբողջապէս արտատպել Ստեփաննոս Տարօնացու այս հատուածը, որ այժմ առանձին հետաքրքրութիւն ունի:

Այս հետաքրքրական լիշատակարանից երևում է, որ ԹԴ դարում մի անձանօթ հեղինակ Թադէոս առաքեալի յաջորդութեան մասին գրելիս՝ օգուտ է քաղել ի միջի ալլոց Ստեփանոս Տարօնացոյց, որին կոչում է ս. Մեսրովբի աշակերտ։ Ստ. Տարօնացին գրած է եղել մի «պատմութիւն հանդերձ ժամանակագրութեամբ»։ Այս պատմութեան մատենանը շատ հին և անվերծանելի է եղել, և անձանօթ խմբագրողը, որ ուրիշ տեղ ալ մատենին հանդիպած չէ եղել՝ նրանից համառօտելով քաղել է՝ որչափ կարողացել է, որպէսզի իսպառ չկորչի։

Որ ալս Ստ. Տարօնացին Ասողիկը չէ՝ կարիք չկալ ապացուցանելու. բաւական է միայն չիշել, որ Ստ. Տարօնացոյց քաղուած նիւթը ամենևին չկալ Ասողիկի պատմութեան մէջ, և նրա գործածած ուղղագրական ձևերն ու լեզուն աւելի հին են և ընտիր։ Միայն աչքի է ընկնում «սորա» ձևի դործածութիւնը փոխանակ սոմա» կամ «զսա» ձևերի, և յաճախ աննախդիր հայցականի գործածութիւնը՝ փոխանակ զ նախդրով հայցականի։ Բացի ալս երկու երևոյթից՝ մնացած լեզուն հին և ընտիր է և յատուկ անունների ուղղագրութիւնը վաղեմի։— Թէ արդեօք Ստ. Տարօնացին լիրաւի ս. Մեսրովբի աշակերտ է եղել, ինչպէս կարծում է ձեռագրի գրիչը, թէ աւելի նոր ժամանակի հեղինակ՝ ալս խնդրով չենք զբաղուի. մեզ համար կարևորն ալն է, որ հին ժամանակ գոյութիւն է ու-

Ֆեցեւել ալս անունը կրող մի հեղինակ, որ գրել է «պատմութիւն հանդերձ ժամանակագրութեամբ», ալսինքն ալնպիսի մի գրուածք, որ միանգամայն համապատասխանում է Բ դպրութեան բովանդակութեանը (եռանուն և երկանուն կանոններին). ուրեմն ամենայն իրաւամբ կարող ենք ասել, թէ Բ դպրութեան վերնագրում լիշուած Ստեփանոս Տարօնացու, հաւաստի և ճշմարիտ մատենագրի պատմագիրքը լիրաւի գոյութիւն է ունեցել, և նրանից օգտուել է Բ դպրութեան հեղինակը:

Համեմատութիւնը Բ դպրութեան երրորդ և չորրորդ մասի և Ստեփ. Տարօնացուց մեզ հասած պատառիկի՝ ցոյց է տալիս մի ընդհանուր մեթոդ երկուսի մէջ և նիւթի նմանութիւն. երկուսն էլ ժամանակագրական ցանկեր են. երկուսն էլ պատմական նիւթերով աղքատ. երկուսն էլ թէ՛ լալորդութիւնների և թէ՛ տարիների թուերի ճշտութեան կողմից կասկածելի: Գուցէ ալս հանգամանքներն են եղել պատճառ, որ Ստ. Տարօնացու ալս պատմական-ժամանակագրական աշխատութիւնը, հետաքրքրութիւն կամ գրական արժէք չներկայացնելով՝ անտես է արուել և անհետացել:

Գալով «Արարատի» լօղուածագրի հաղորդած տեղեկութիւններին երեք հին մագաղաթեայ թերթի մասին՝ մենք առիթ չունինք նրանց մասին կասկածելու, մանաւանդ որ ալդ թերթերի գոյու-

թեանը և գնուելուն իբրև վկայ է հանդիսանում՝ երջանկալիշատակ Գէորգ կաթողիկոսը, որի թուլտուութեամբ տպագրւում էր «Արարատը»:¹⁾

Ուրեմն Բ դպրութիւնը կապել Ասողիկի հետ և ալս հիման վրայ նրա խմբագրութեան ժամանակը մինչև ԺԱ դարն իջեցնելը լոկ մի թիւրիմացութիւն է, որ առաջ է եկել մի պարզ զուգահիւսութիւնից. Տարօն ընդարձակ գաւառից եղել են երկու մատենագիր Ստեփանոս անունը կրող:

¹⁾ Յիշեալ անստորագիր յօդուածի հեղինակի և մագաղթեայ երեք թերթերի մասին տեղեկութիւն ստանալու համար մենք դիմեցինք ի միջի ալլոց Ս. Պօլոս, Սրբ. Վահրամ եպիսկոպոս Մանկունուն, որի պատասխանից քաղում ենք հետեւեալ տողերը. «Արարատում... Անընդհատ շարունակութիւն և այլն յօդուածը իմ գրածն է... իսկ խնդրածդ թերթերը՝ որք գնուած էին Ք. Միհրդատեանցէ, պիտի գտնուին Հայրապետական գրադարանի մէջ՝ մի մոխրագոյն հաստ թղթեայ պահարանում... Գրադարանի քովը Մեծ կոնդակը ևս կախուած պիտի լինի՝ գրեանց ցուցակով, Նթէ անհաւատարիմ ձեռքեր չեն միջամտած՝ անդ փնտռեցէք: Ծաղկեայ այլման կոչուած Հայրապետական ներքին մեծ դահլիճում էր գրադարանը»: Բացի սրանից Սրբ. Վահրամ եպիսկոպոսը ստուգութեամբ յայտնում է, թէ այդ թերթերը կտրուած են եղել Ս. Էջմիածնի մատենադարանի մի ձեռագրից, ինչպէս խոստովանել է ինքը Ք. Միհրդատեանցը: Այս «Հայրապետական գրադարանը», ինչպէս լսեցինք՝ այժմեան Վեհ. Կաթողիկոսը փոխադրել է մեծ Մատենադարանը:

Ուրիշ տեղեկութիւններ չկարողացանք ձեռք բերել:

մէկը միւսից գոնէ 400 տարի առաջ ու լետ ապրած. որոնցից հինը իբրեւ աղբիւր է ծառայել Բ դպրութեան, իսկ նորը, Ասողիկը, օգուտ է քաղել այս Բ դպրութիւնից: ԺԱ դարի խմբագրութեան կապանքը վերացնելուց լետոյ՝ Բ դպրութիւնը մեր աչքին ներկայանում է՝ Սեբէոսի Ա դպրութեան և բուն պատմութեան մէջ տեղաւորուած մի ժամանակագրական գրուածք, քաղուած Մ. Խորենացու և մի հին հեղինակի, Ստ. Տարօնացու պատմութիւնից: Թէ ո՞վ է այս առաջին դպրութեան հեղինակը, երբ են նրանք գրուած և ինչո՞ւ դրուած են Սեբէոսի պատմութեան սկզբում՝ — այս կլինի մեր քննութեան առաջիկայ նիւթը:

Հեղինակ ասելով՝ մենք չենք հասկանում այս դպրութիւնների բովանդակութիւնը շարադրող, Ապաթանգեղեան արձանագրութիւնը կամ Մար-Աբասեան մատեանը հնարող, այլ լոկ խմբագրող այդ աղբիւրների այն ձևով՝ ինչպէս պատահում ենք դպրութիւնների մէջ. այսինքն այն անձը, որ երկու դպրութիւնների մէջ խօսում է առաջին դէմքով և լատնում է, թէ ա՛յս և այն աղբիւրներից առնում է իւր նիւթը: Այս անձը բանասիրութեան մէջ կոչուած է Անծանօթ (Анонимъ). մենք պէտք է քննենք, թէ ո՞վ է Անծանօթը:

ՅԵՐԷՈՍԻ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԵՐԿՈՒ ԴՊՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա. ԱՐՏԱՔԻՆ ԿԱՊ

Սերէոսի պատմութեան հրատարակութիւնները ճիշտ հասկացողութիւն չեն տալիս այն մայր ձեռագրի մասին՝ որից տպագրուած են. ձեռագրի կերպարանքը մանաւանդ ալլափոխուած է երկրորդ տպագրութեան մէջ (Ս. Պետերբուրգ, 1879), որ ուղղակի կարող է մոլորութեան մէջ ձգել ընթերցողին, գուցէ և ձգել է շատերին։ Մեր բազմաբախտ ուսուցիչը, պրոֆ. Պատկանեան, Սերէոսի ռուսերէն թարգմանութեան ժամանակ համոզում գոյացնելով, թէ Ա. և Բ. դպրութիւն կոչուածները Սերէոսին չեն պատկանում՝ հայերէն հրատարակութեան մէջ, այս համոզման համաձայն, ձևի փոփոխութեան է ենթարկել իւր բնագիրը (Ա. տրպագրութիւնը և նորագոյն գրչագիրը), և այնպէս է կղզիացրել Ա. և Բ. դպրութիւնները, որ նրանք հէնց արտաքին տեսքից պէտք է համարուին Սերէոսին չպատկանող, օտարամուտ հատուածներ։ Հրատարակչի առաջաբանից չեսող, որտեղ լայտնուած է, թէ բուն Սերէոսի գրուածք է համարում երեք դպրութիւններից միայն վերջինը (բուն պատմութիւնը)՝ անմիջապէս տպուած է «Դպրութիւն Ա», առանց հեղինակի անուան (եր. 1)։ Դորան լաջորդում է (եր. 11) «Դպրութիւն Բ», նոյն-

պէս առանց հեղինակի անուան. ապա գալիս է (եր. 22) հետեեալ վերնագիրը. «Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն. Նախերգանք», և աւնուհետև գլուխ Ա, Բ և ալլն: Այնպէս որ ալս տպագրութեան մէջ Ա և Բ դպրութիւնները չեն կոչուած Սեբէոսի, չեն մտած ընդհանուր գլխակարգութեան մէջ և բոլորովին առանձնացած են Սեբէոսից:

Առաջին տպագրութիւնը (Թ. Միհրդատեանցի, Կ. Պօլիս, 1851) շատ տարբեր կերպարանք ունի. հրատարակչի առաջաքանից ու ցանկից լետոյ նա կրում է վերնագիր. «Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն. Դպրութիւն Ա, (եր. 1). սրանից լետոյ (եր. 14—26) զետեղուած է հրատարակչի հետազօտութիւնը Ագաթանգեղեան արձանագրութեան մասին. ապա գալիս է (եր. 27) «Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի. Դպրութիւն Բ»։ սորան լաջորդում է (եր. 42) «Նախերգանք հեղինակին Գ. դպրութեան», և աւնուհետև (եր. 46) «Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի. Դպրութիւն Գ, Գլուխ Ա», լետոյ շարունակաբար գլուխ Բ, Գ... Ուրեմն ալս տպագրութեան մէջ լիչեալ երկու դրպրութիւնները կապուած են Սեբէոսի պատմութեան հետ, և ամբողջը ներկայացրուած է իբրև մի գրուածք՝ երեք դպրութիւնից բաղկացած, և երեքն էլ կրում են վերնագիր՝ Պատմութիւն Սեբէոսի:

Սակայն այս տպագրութիւնն էլ լրիւ գաղափար չէ տալիս այն դրութեան մասին, որ ունեցել են այս դպրութիւնները բուն ձեռագրի մէջ։ Բարեբախտաբար հրատարակիչն իւր առաջաբանում տեղեկութիւններ է տալիս ձեռագրի ձևի և իւր արած ձևային փոփոխութիւնների մասին։ Այսպէս՝ մենք իմանում ենք, որ Սեբէոսի առաջին հրատարակիչ Թ. Միհրդատեանցն է բաժանել ամբողջ գրութիւնը երեք դպրութիւնների ¹⁾։ այնպէս որ հռչակաւոր «Ա դպրութիւն», «Բ դպրութիւն» անունները չկան ձեռագրում։ Առաջին դպրութեան վերնագրում հրատարակիչը ամբողջութեամբ պահել է ձեռագրի վերնագիրը—«Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլէն», իսկ Բ և Գ դպրութեան վերնագրում ինքն է աւելացրել իւր կողմից՝ «Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի» ²⁾։ ուրեմն ձեռագիրը միայն մի խորագիր է ունեցել հէնց սկզբում (Ա դպրութեան գլխում) «Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլէն», և այնուհետև ոչ

¹⁾ «Միայն այսչափ փոփոխութիւնս մութած առ ի յուսաւոր յարդարել զմատենանո, այսինքն յերիտ դպրութիւնս բաժանեցաք զբովանդակ գործն»։ Կանխաբան. եր. Ժդ—Ժե։

²⁾ «Եւ յաւելաք ի սկիզբն Բ և Գ դպրութեան ղխորագրութիւնն «պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի», բայց զառաջին մասին անփոփոխ պահեցաք չի Հերակլէն» ասելով։ Անդ, եր. Ժե։

ալսալիսի խորագիրը և ոչ դպրութիւնների բաժանում: Ապա հրատարակելը, իւր հասկացածի պէս, բաժանել է երրորդ դպրութեան նիւթը գլուխների և իւր կողմից դրել է իւրաքանչիւր գլխի բովանդակութիւնը, թէպէտ բնագիրն ունեցել է իւր յատուկ գլխակարգութիւն ¹⁾: ուրեմն Ա դպրութիւն, Բ դպրութիւն, Նախերգանք, ապա Գ դպրութիւնն իւր Ա, Բ... գլուխներով՝ հրատարակչինն են և ոչ ձեռագրինը: (Բայց Բ դպրութեան վերնագիրը, «Արդ, եթէ կամիս, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացւոյ և Ստեփանոսի Տարաւնացւոյ» և այլն՝ բնագրինն է և ոչ հրատարակչինը) ²⁾: Բացի սրանից՝ տեղեկանում ենք նոյն տպագրութեան ծանօթութիւններից, թէ այնտեղ, ուր գտնւում է այժմ «դպրութիւն Ա» վերնագիրը՝ ձեռագիրն ունեցել է Գլուխ Ա ³⁾:

¹⁾ Հեւ թէպէտ էր ի բնագիրս գլխակարգութիւնք. բայց մեք ի պատշաճ տեղիս եղաք, հանգերէ ծանօթական տեղեկութեամբ, այսինքն բովանդակութեամբ ի ներքոյ պարունակեալ գործոցն: Անդ, եր. Ժե:

²⁾ ՀԱհա մինն սա է՝ զոր պատմագիրս չիշէ ի սկիզբն Բ դպրութեան՝ դասելով ընդ Խորենացւոյն Վստեփաննոս ճշգրիտ մատենագիրս ասելով... բայց ո՛ր է Տարունացիս այս՝ ո՛չ է մեղ ծանօթ, և այլն: Անդ, եր. Ժբ:

³⁾ Հի բնագրին էր ԳԼՈՒԽ Ա. բայց մեք եղաք ԴԸ-ՊՐՈՒԹԻԻՆ Ա. ըստ բաժանման մերոյ յերիս դպրութիւնս: Անդ, եր. 1, ծանօթ.:

որտեղ այժմ գտնուում է «Դպրութիւն Բ»՝ ձեռագիրն ունեցել է Գլուխ Գ ¹⁾։ որտեղ այժմ գտնուում է (Դպրութիւն Գ ըստ առաջին տպագրութեան) Գլուխ Ա՝ ձեռագիրն ունեցել է զլուխ Զ ²⁾։

Այս տեղեկութիւնների օգնութեամբ Սեբէոսի պատմութեան արտաքին ձևն ու բաժանումները պէտք է այսպէս վերականգնել. —

Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին։

Գլուխ Ա. «Եւ եղև ոչ ի կամալական պիտոյից վարժ խուզակի...» (=Ա դպր. ա մասն).
(Գլուխ Բ). «Ապստամբութիւն պարթևաց որ եղև ի լախ ժամանակի։ Եւ եղև լետ մահուանն Աղեքսանդրի կալսեր Մակեդոնացւոց»... (=Ա դպր. բ մասն).

Գլուխ Գ. «Արդ՝ թէ պիտոյ է քեզ, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացւոյ և Ստեփաննոսի Տարաւնացւոյ, հաւաստի և ճշմարիտ մատենագրաց, զորդի ի հաւրէ ճանաչել Յետ մահուանն Աղէքսանդրոս՝ Թագաւորէ Արշակ քաջ»... (=Բ դպր. ա մասն).
(Գլուխ Դ). «Եւ արդ՝ երկակի կանոնաւ ղպարսից։

¹⁾ «Ի բնագրին էր ԳԼՈՒԽ Գ. մեք եղաք ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ Բ»։ Անդ, եր. 27, ծանօթ.։

²⁾ «Ի բնագրին էր ԳԼՈՒԽ Զ. մեք եղաք ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ Գ»։ Անդ, եր. 45, ծանօթ.։

և զՅունաց հաստատելով նշանակեցից զթագաւորութեան ժամանակն: Արդ՝ թագաւորէ պարսից Յաղկերտ»... (=Բ. դպր. Բ մասն):

(Գլուխ Ե). «Եւ եղև ի նուագիլ ժամանակաց տէրութեանն Արշակուն.»... (=Նախերգանք).

Գլուխ Զ. «Եւ եղև լամս Պերոզի արքայի Պարսից՝ բարձումն ամենայն իշխանութեանցն՝ և կարգաց և աւրինաց քրիստոնէութեան.. «=Գլ. Ա.)։ Եւ այլն։¹⁾

¹⁾ Վիեննայի Մխիթարեանց զրատանը գտնուում է մի ձեռագիր օրինակ Սեբէոսի պատմութեան (թ. 52), արտագրուած 1851 թօին նոյն Բաղիշեան ձեռագրից՝ որից առնուած է և Թ. Միհրդատեանցի տպագրութեան օրինակը։ Այս օրինակում էլ զլուինները նոյնպէս են բաժանուած՝ ինչպէս զրինք մենք, համաձայն Միհրդատեանցի ցուցմունքներին։ Այս օրինակում էլ «Սեբէոսի Հայոց եպիսկոպոսի պատմութիւն ի Հերակլ կայսր» վերնագիրը գրուած է «Իբրև խորագիր ամբողջ գրքին, իսկ դպրութեանց բաժանում չկայ, այլ երկու առաջին (կեղծ Սեբէոսի) Դպրութիւնքն ալ իբրև գլուխ Ա, Բ, Գ, Դ թուարկուած են»։— «Ձեռագրին բաժանմունք ամենակին չեն համաձայնիր տպագրելուն հետ, որուն Գ դպրութիւնը լը գլուխունի։ Ձեռագիրը բաժանուած է 50 մասանց կամ զլիսոց .. Տպագրելուն մէջ (էջ 35) Բ գլխուն ծայրը կցուած անկապ «Մատենան ժամանակեան՝ ստատութիւն թագաւորական» կտորը «ը» գլխաթիւ կը կրէ»։ Յ. Տաշեան, Յուդակ հաշ ձեռագր. Մատենադ. Մխիթ. ի Վիեննայ, Եր. 249, էջ 1—2։

Էջմիածնի մատենադարանում, ինչպէս լսեցինք Հ. Մեսրոպ Վ. Տէր-Մովսիսեանից՝ կալ Սեբէոսի բուն ձեռագիրը, որը Ք. Պատկանեանը չէր գտել աշտոնի,

Սերէոսի պատմութիւնն ալս կերպով իւր սկզբնական հարազատ ձեին վերածելուց լետոյ՝ նոյն-իսկ արտաքին կողմից բոլորովին անհաւանական է դառնում ալն ենթադրութիւնը, թէ «Ա. Բ. դպրութիւնները» անհարազատ են և «պատահաբար» են կցուած նրա պատմութեան սկզբին: Տեսանք, որ չէ եղել և չկալ «Ա. դպրութիւն», իբրև մի ամբողջութիւն, և ոչ «Բ. դպրութիւն», իբրև մի ուրիշ ամբողջութիւն, ալ կան Սերէոսի պատմութեան Ա, Բ, Գ, Դ գլուխներ, որոնք գլխակարգութեամբ անբաժան կերպով կապուած են լաջորդ գլուխների, բուն պատմութեան հետ: Այս «դպրութիւնները» անհարազատ համարելու համար՝ պէտք կլինէր ենթադրել, որ մի անծանօթ հեղինակ մի աննպատակ գրուածք, «Ա. դպրութիւնը» յօրինելով՝ դրել է Սերէոսի պատմութեան սկիզբը, սրա վերնագիրը խարդախութեամբ ջնջելով և իւր գըրուածքի սկզբում դնելով. մի քանի դար վրան անցնելուց լետոյ՝ մի երկրորդ անծանօթ հեղինակ, գրել է դարձեալ մի ուրիշ աննպատակ գրուածք («Բ. դպրութիւն»), որ պատահաբար կցուել է նոյն Սերէոսի պատմութեան, և տարօրինակ կերպով ոչ թէ բուն սկզբում («Առաջին դպրութիւնից» առաջ), կամ պատմութեան վերջում, ինչպէս պէտք էր սպասել պատահականութեան դէպքում, ալ մի ամբողջութիւն գարձած գրուածքի մէջը (Ա. դպրութեան և բուն պատմութեան մէջ): Այնուհետև

«Բի երրորդ անժանօթ՝ ալս՝ երկու պատահական անհարազատ լաւելուածներ ընդունած գրուածքը նոր քաժանել է գլուխների, և անհարազատ լաւելուածները ընդհանուր գլխակարգութեամբ միացրել է բուն Սերէոսի պատմութեան հետ: Այսպիսի անհրաժեշտ ենթադրութեան անհաւանականութիւնը քացատրութեան կարօտ չէ. ուստի հէնց միայն արտաքին ձևի վրայ հիմնուելով՝ մենք իրաւունք կունենայինք ասելու, թէ «Ա և Բ դպրութիւն» կոչուածները Սերէոսի գրուածներն են, նրա պատմութեան անբաժան մասը:

Բ. ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՊ

Այս միակ ուղիղ տեսակէտից որ նայենք՝ ալս ժամանակ միայն մեզ հասկանալի կդառնան՝ ոչ միայն «Ա և Բ դպրութեան» նշանակութիւնը, ալ և Ա դպրութեան ներածութեան «Սէ եղև ոչ ի կամայական պիտոլից...» խօսքերը, որոնց մինչև այժմ տրուած քացատրութիւններն անգոհացուցիչ են:

Սերէոս եպիսկոպոսը մտադիր լինելով գրել իւր ասպրած, պատմական դէպքերով նշանաւոր ժամանակի պատմութիւնը՝ հարկ է համարել—ինչպէս արել են և շատիրը—նախապէս համառօտ կերպով պատմական և ժամանակագրական տեղեկութիւն-

ներ տալ իւր պատմելիք շրջանին նախընթաց եղող ժամանակների մասին: Իւր այս մտադրութիւնը նա լալտնում է ներածութեան (գրքի առաջաբանի) մէջ հետեւեալ խօսքերով.

«Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի զանստարագրել ¹⁾ ժամանակ և զնախնի քաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս, զիմն լիշատակել զառասպելս, և ի նոյն շարադրելով ասացից զառ ի չապալսն եղելոյ (եղելոց?), և ցուցից համառաւտիւք զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութեան զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն լիշատակելով»:

Պարզ երևում է այս խօսքերից, որ հեղինակի գրութեանը երեք շրջանի պատմութիւն է բովանդակելու. 1. նախնի քաջերի վիպասանութիւնը, որի համար ինչ-որ առասպելներ (=գրուցներ) պէտք է լինէ. 2. դրանից լետով պէտք է «շարագրէ» (շարունակէ գրել) յետոյ (այսինքն նախնի քաջերից լետով) պատահածները, և 3. վերջը համառօտապէս պէտք է ցոյց տալ ներկայ (այսինքն իրան հեղինակին ժամանակակից) աղէտալի ժամանակների հինգ թագաւորների օրերն ու տարիները (=անցքերը):

(Պէտք է այստեղ նկատել, որ նոյն երեսում

¹⁾ Զեռագրում այս բառի վրայ «պատիւ» կայ զբլուած: Տաշեան, Յուցակ Զեռագրաց, լիշեալ տեղում:

դարձեալ պատահում են «հինգ թագաւորներ» — Հայոց և Պարթևաց: Բ. Պատկանեաւոր իւր ուռնե-
րէն թարգմանութեան մէջ (եր. 1. ծան.) ասում
է, թէ այստեղ (առաջին անգամ լիշուող) հինգ
թագաւորները ոչ մի նշանակութիւն չունին. ինքը
լօժարութեամբ կկարդար հին (փոխանակ հինգ)՝
եթէ միայն մէկ անգամ պատահէր այս բառը: Ու-
րեմն նա այս երկու անգամ լիշուող հինգ թագա-
ւորները նոյնացնում է, բայց բացատրութիւն չէ
տալիս, թէ ո՞վ են նրանք: Ն. Մառ. (Անծանօթի
նախնական Հայոց պատմ., եր. 279) նոյնպէս նոյ-
նացնում է այս երկու հինգ թագաւորները և գը-
տնում է, որ սրանք պէտք է լինին — Սեւեկոս Նի-
կատոր, Անտիոք Սոտեր, Անտիոք Թէոս, Արշակ
մեծ և Արշակ փոքր, որոնց պատմութիւնը լինում
է Ա. դպրութեան երկրորդ մասում (==Բ գլուխ
պատմ. Սեբէոսի), և մի ուրիշ տեղ (եր. 290) աս-
ում է, որ աւելի ճիշտ կլինէր՝ «Հայոց և Պարթե-
ւաց հինգ թագաւորների պատմութիւն» խօսքն ըն-
դարձակել և ասել «Ասորոց, Պարթևաց եւ Հայոց հինգ
թագաւորների պատմութիւն»: Շատ հաւանական է, որ
երկրորդ անգամ լիշուած «Հայոց և Պարթևաց» հինգ
թագաւորները նրանք լինին՝ որոնց վրայ մատնա-
նիշ է լինում Ն. Մառ. բայց այս «Հայոց և Պար-
թևաց» հինգ թագաւորների հետ չէ կարելի նոյնա-
ցնել առաջին անգամ լիշուած «հինգ թագաւորնե-
րը». «Հայոց և Պարթևաց» հինգ թագաւորների օ-

րերն ու տարիները՝ արձանագրութեան վրայ են
եղել դրոշմուած Ագաթանգեղոսի ձեռքով («ըստ
դիպան արձանագրին դրոշմելով ի վերայ վիմի զա-
մըս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պար-
թեաց, լուծարէն դպրութեամբ»)։ Բայց ինչ առա-
ջին անգամ լիշուած «հինգ թագաւորները» ժամա-
նակակից են հեղինակին, (ո՞վ էլ որ սա լինի)։ —
«արդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութեան
զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն լիշատակե-
լով»։ Ագաթանգեղեան արձանագրութիւնը գտնե-
ուելիս է եղել Մծբին քաղաքում, Սանատրուկ
թագաւորի պալատի առջև։ Եւտոյ այս պալատը
փոքր է եղել և իւր աւերակների տակ ծածկել է
նաեւ այս արձանագրութիւնը։ Եւտոյ պարսից թա-
գաւորը պալատի աւերակները փորել է տուել՝
սիւնները հանելու համար, և այս առիթով դար-
ձեալ բացուել է արձանագրութիւնը։ Սրանից Մար
Աբաս Մծուրնացի փիլիսոփան մատեան է շինել,
և Մար Աբասի աշակերտներից այս մատեանը ձեռք
է բերել Բ դպրութեան հեղինակը։ Հասկանալի է
ուրեմն, որ այս հեղինակը չէր կարող ժամանակա-
կից լինել Ագաթանգեղոսին, ուրեմն և չէր կարող
իրան ժամանակակից համարել այն Պարթեւ և հայ
թագաւորներին, որոնց անունները Ագաթանգեղոսը
դրել էր արձանի վրայ։ Ուստի անշուշտ տարբեր
խմբեր են երկու անգամ լիշուած հինգ թագաւոր-
ները)։

Եւ արդարեւ Սերէոսը, համաձայն իւր ծրագրին, նախ դնում է հալոց նախնի քաջերի պատմութիւնը (այսպէս անուանուած՝ հայկազեան շրջանը)։ Սա կազմում է նրա գրքի Ա գլուխը, որի աղբիւրն է Մար Աբասի մատեանը։

Այնուհետեւ Բ—է գլուխներում նա զետեղում է «առ ի չապալսն եղեալ» պատմութիւնը, յաջորդաբար դնելով նախ Պարթևների ապստամբութիւնը Սելևկացիներից և Պարթև ու Արշակունի հարստութիւնների սկզբնաւորութիւնը (որ շարունակութիւն է Ա գլխի) և տալով այս երկու հարստութեան թագաւորների ցանկը։ Սա կազմում է նրա պատմութեան Բ գլուխը, որի աղբիւրներն են «Ժամանակագիրը» (գուցէ Եւսեբիոս, «Ժամանակագրութեան» հեղինակը) և, թերեւ ցանկերի համար՝ Ագաթանգեղեան արձանագրութիւնը։ Ապա նա «երկրորդում է» Պարթևների ցանկը մինչև ներանց բարձումը ըստ Խորենացու «հաւաստի և ճշմարիտ պատմութեան» ¹⁾։ այնուհետեւ շարունակում է Սասանեանների, Յունաց կայսրների և հաջ Արշակունիների եռանուն ցանկը՝ ըստ Ստ. Տարօնացու պատմութեան, մինչև Արշակունիների բար-

1) Գուցէ Սերէոսը երկրորդել է և Արշակունիների ցանկն սկզբից մինչև Խոսրովի ժամանակը, դարձեալ ըստ Խորենացու, Մամիկոնեանների ծագման հատուածից առաջ նկատուած՝ թուղթ ընկած տեղում։ Տես Յաւելումը Ա։

ձումը: Սա կազմում է նրա պատմութեան երրորդ գլուխը: Զորրորդ գլխում նա շարունակում է պատմութեան թելը, Արշակունիների բարձումից լետոյ Պարսից և Յունաց թագաւորների ցանկերը դնելով՝ մինչև Սասանեանների բարձումը: (Այս գլխում պէտք է նկատել երկու աղբիւր,—սկզբում գարձեալ Ստ. Տարօնացին, իսկ վերջում՝ արդէն ինքը Սեբէոսը, որ իբրև ժամանակակից՝ դնում է պարսիկ և չոյն թագաւորների ցանկը: Երկու աղբիւր ենք ենթադրում՝ որովհետև այս գլխի սկզբում սաստիկ սխալ են անձերն ու տարիները և թագաւորների ժամանակակցութիւնը, այն-ինչ վերջին մասում, չատկապէս Խոսրով Նուշիրվանի (531—579) և Յուստինիանոսի (527—565) ժամանակներից սկսած՝ լանկարծ ուղղում են ժամանակաւորութիւնն ու սինխրոնիզմները և երբեմն մանրակրկիտ ճշտութեան հասնում): Այս գլխով հեղինակը շարունակել է իւր պատմութեան ու ժամանակագրութեան թելը և միանգամայն ժամանակագրական աղիւսակ է կազմել այն շրջանի համար, որ բուն պատմութեան նիւթն է կազմում—մինչև Սասանեանների բարձումը: Յաջորդ Ե գլխում (որ տպագրութիւնների մէջ մկրտուած է Թ. Միհրդատեանցի «Նախերգանք հեղինակին Քաղաւթեան» անշաջող անունով) հեղինակը շարունակում է Հայոց պատմութիւնը, Արշակունիների բարձումից սկսած, (շարունակութիւն Ք գլխի, որից

չետոյ հեղինակն ստիպուած էր դնել թագաւորական լաջորդութեան ցանկը)։ համառօտ լիշում է Արշակունեաց բարձումից լետոյ Սասանեանների քաղաքականութիւնն և առաջին կրօնական պատերազմը, բայց երկար չէ կանգ առնում, որովհետեւ ուրիշները (յատկապէս Նղիշէն, երեսում է՝ Սեբէոսը Ղ. Փարպեցու պատմութիւնը չէ տեսած) արդէն գրել են, ապա լիշում է մի առ մի ալն անցքերը, որոնք առաջին կրօնական պատերազմին լաջորդեցին և որոնք ինքը մտադիր է գրել։ Զ և է գլխներում (տպագիրների Ա և Բ գլուխները) նա շարունակում է հալոց պատմութիւնը,—Վահան Մամիկոնեանի կռիւը, մարդպան նշանակուելը, լաջորդ մարդպանները և հալոց հետ նրանց մղած կռիւները — և պարսից պատմութեան գլխաւոր անցքերը — Վահրամ Զորինի ապստամբութիւնը, Որմզդի սպանուելը և Խոսրով Փարվէզի թագաւորելը։ Սա կազմում է նրա պատմութեան երկրորդ մասը։

Երրորդ մասը, բուն ժամանակակից պատմութիւնը, սկսում է գլխով, որ կրում վերնագիր. «Մատեան ժամանակեան, պատմութիւն թագաւորական»։ Այստեղ պէտք է փնտել ներածութեան «զարդեաց ժամանակացս զաղետից վերաբերութեան զամս և զառուրս հինգ թագաւորացն»։ Եւ լիրաւի, ալս «անկապ» գլուխը, որ բանաստեղծական նկարագիր է հեղինակի պատմելիք դիպուածներին

իբր ներածութիւն բուն պատմութեան՝ միանգամայն արդարացնում է մեր ակնկալութիւնը. նա վերնագիր ունի «մատեան ժամօնական» (ալսինքն ժամանակակից), պատմութիւն թագսւորական» (գըրքի սկզբում լիշուած հինգ թագաւորների). իսկ աղէտները լաջորդում են անմիջապէս. «ճառեցից... զանցից կործանմանն... զ'ի վերուստ զարթուցանել սրտմտութիւն, և զառ ի ներքոյ բորբոքեալ զբարկութիւն. զհրոյն և զարեան հեղեղել և զհինիցն արշաւանս. և զմահաբերն ասպատակ... և զհարաւայինն զարթուցեալ մեծաւ բորբոքմամբ՝ լարձակեալ ի վերայ միմեանց... որք իբրև զմրրիկ աւդոյ թռուցեալ, փոթորկեալ, ընթացեալ ապականել զառ ի ներքոյս ամենայն, աւարել զլերինս և զբլուրս, պատառել զգաշտս վալրաց, և խորտակել զվէմս և զքարինս ի ներքոյ զարշապարաց երկվարաց և լառաթուր սմբակաց»։ Ահա ալս աղէտալի ժամանակներն են հինգ թագաւորների օրերը՝ ու տարիները, և Սեբէոսի պատմութեան ալս ժամանակակից մասում պէտք է փնտռել ալդ հինգ թագաւորներին. դրանք՝ լունաց ալն հինգ թագաւորներն են, որոնց ժամանակ կատարուած դէպքերը նկարագրուած են Սեբէոսի պատմութեան ալս ժամանակակից մասում, ալսինքն—Մօրիկ, Փոկաս, Հերսիկ, Նրակզակ և Կոստոս. առաջին լոյն կալսրը, որ լիշուած է ալս ժամանակակից պատմութեան մէջ՝ Մօրիկն է, և վերջինը, որի

կենդանութեամբ վերջանում է պատմութիւնը՝
Կոստոսն է ¹⁾։

Սրանից տեսնում ենք, որ Ա և Բ դպրութիւն կոչուածները ոչ միայն օտար լուեղուածներ չեն, որոնք իբր թէ «պատահաբար» կցուել են Սեբէոսի պատմութեան և նրա հետ ոչ մի կապ չունին, այլ նրա անհրաժեշտ մասերն են, որոնցով անընդհատաբար պատմուած է հայոց պատմութիւնը, նախնական ժամանակներից սկսած մինչև հեղինակի օրերը, և եթէ նրանցից որեւէ մէկը պակասէր՝ Սեբէոսի ծրագիրը թերի կմնար և պատմութեան թելը կընդհատուէր։ Տեսնում ենք, որ միայն այս կերպով հասկանալի կդառնայ գրքի ներածութիւնը, իւր «ալթմեան աղէտալի ժամանակների հինգ թագաւորներով»։

Սեբէոսի պատմութիւնն, ուրեմն, դարձեալ կարելի է երեք մասի բաժանել, հիմնուելով նրա ներածութեան վրայ, բայց բաժանումն արդէն ուրիշ կերպ պէտք է կատարուի.—Ա մաս—նախնական (վիպական) ժամանակ—(Գլ. Ա). Բ մաս—անցեալ պատմական ժամանակ—(Գլ. Բ—Է), և Գ մաս—ժամանակակից պատմութիւն—(Գլ. Ը—մինչև վերջը)։

¹⁾ Կոստանդին, քանի որ նա թագաւորել է «սակաւ աւուրս» (եր. 112), ուրեմն պատմական-ժամանակագրական տեղ չէ գրաւել՝ Սեբէոսը հաշուի չէ առնում Բ դպրութեան ցանկի մէջ էլ նրան և Երակղակին միասին նշանակում (եր. 30)։

Գ. ՆՆԻՔԻՆ ՀԱՄԵՐԱՇՈՒԹԻՒՆ

Այս արտաքին ամբողջութիւնը հաստատելուց չետով՝ դառնանք քննելու, թէ արդեօք այս դպրութիւնները իրանց բովանդակութեամբ համերաշխ են միմեանց հետ և բուն պատմութեան հետ. այս զանազան տեղերում հաղորդուած պատմական և աշխարհագրական տեղեկութիւնները չէ՞ն հակասում արդեօք միմեանց. հակասութիւնն անշուշտ կասկածելի կդարձնէր նրանց միևնույն հեղինակի գոյժ լինելը, իսկ համերաշխութիւնն, ընդհակառակը, մի նոր զօրաւոր ապացոյց կլինէր նրանց հեղինակի նույնութեան: Հա սկանալի է, որ մի պատմական գրուածքում, որտեղ դէպքերը աւանդում են լաջորդաբար և էլ կարիք չէ լինում՝ նրանց երկրորդ անգամ չիշատակելու՝ քիչ կպատահին համեմատութեան կէտեր. այնու ամենայնիւ բաւականաչափ նիւթ գտնուում է թէ Ա և թէ մանաւանդ Բ դպրութեան մէջ, որոնք միմեանց հետ և բուն պատմութեան հետ համերաշխ են, և ընդհակառակն, չկալ ոչ մի հակասութիւն Սեբէոսի պատմութեան այս երեք մասերի մէջ:

Ահա համերաշխութեան մի քանի օրինակներ Ա դպրութեան և գրուածքի միւս մասերի մէջ:

1) Բուն պատմութեան մէջ (եր. 37) Սեբէոսը գրում է, թէ Վահրամ Միհրեանդակը Մուշեղ Մա-

միկոնեանին նամակով յորդորում է լետ կանգնել Սասանեան Խոսրովից և իւր կողմն անցնել, խոստանալով, որ եթէ չաղթէ՝ անկախ թագաւորութիւն կտալ հայոց, ալնպիսի սահմաններով՝ որ «առ նախնեօքն իսկ» հայոցն են եղել, ալսինքն «ամենալն երկիրն Հայոց մինչև ցկապկոհ և ցղուռն Աղուանից, և լԱսորոց կողմանէ զԱրուաստան և զՆոր Շիրական մինչև ցառիմանս Տաճկաց... և ընդ արևմուտս մինչև ցկեսարիա Կապադովկացոց: Եւ ես մի իշխեցից քան (զ)Զարասպ անցանել չալնկոյս»: Այս սահմանները, որ «նախնեաց ժամանակ» ունեցել են հայերը՝ լիշեցնում են ալն սահմանները, որ Արշակ առաջին պարթև թագաւորը տուեց իւր որդուն փոքր Արշակին՝ Հայաստանի վրայ թագաւոր նշանակելով, ինչպէս գրուած է Ա դպրութեան մէջ (Եր. 9). — «զատուցանէ նմա սահմանս զԱրուաստան առ երկրան Տաճկաց և առ երկրաւն Ասորոց: Եւ զԿասպուտկեայ առ Կիւղիկեաւ՝ մինչև ցեզր ծովուն մեծի արևմտից, և ցհիւսիսոյ կողմանէ ի լեառն մեծ Կովկաս, որ ձգի ընդ կողմանս արևելից, և անցանէ առ սահմանաւն առ ամուր աշխարհաւն Մարաց, և հասանէ ի լեառն Զարասպ և անյաւնէ առ Նոր Շիրակ երկրաւն»։ ¹⁾

¹⁾ Այս համեմատութիւնը նախ բերել է Գ. Խալաթեանցը, թէպէտ մերինից տարբեր նպատակով: «Հայոց Վէսթը», Եր. 72:

2) Ա դպրութիւնը լիչուժ է (եր. 1), որ Արշակ առաջին Պարթեւ ապրեց 130 տարի և թագաւորեց Քուշանաց երկրում, Բաշլ շահաստանում: Նոյնը վկայում է և երկրորդ դպրութեան սկզբում: Արշակի 130 տարի ապրելու տեղեկութիւնը ուրիշ տեղ չկայ՝ բացի Ա և Բ դպրութիւններից. իսկ Բաշլ շահաստանը շարունակ լիչուժ է ամբողջ զըրքում:

3) Ա դպրութեան մէջ (եր. 2) Սերէոսը լիչուժ է Հալկի և Արամանեակի մի քանի սերունդները, որոնց կոչում է «սզգածին արք»: Եր. 7 լիչուժ է, թէ գաղթական Մարսեակի սերունդները խառնուեցին պոզգ Արամոնեկայ: Իսկ Բ դպրութեան մէջ, երբ խօսք է լինում Մամիկոնեանների մասին՝ նա լալտնում է, թէ Մամիկոնեանները (հակառակ Բագրատունիներին) «ոչ են որդիք ազգածինն Արամոնեկայ, ալլ են եկեալ ի ձենաստանէ»: Երկու տեղումն էլ Արմենակի, և ոչ Հալկի կամ Արամի, անունով է կոչում բուն հալ սերունդները:

4) Նոյն-իսկ այն տարբերութիւնը, որ նկատուում է Ա և Բ դպրութեան մէջ Պարթևների սկզբնաւորութեան և թագաւորների անունների ու տարիների մէջ՝ կարող է ծառայել միայն իբրև ապացոյց նրանց ներքին համերաշխութեան: Ա դպրութեան մէջ Սերէոսը օգտուելով հեղինակաւոր «Ժամանակագրից» կամ Ագաթանգեղեանի արձանագրութիւնից, ըստ Մար Աբասի մատեանին,

դնում է պարթևների սեղանաւորութիւնը, Արշակունեաց թագաւորութեան ծագումը և պարթև թագաւորների ցանկը: Բայց որովհետև մի ուրիշ ոչ-նուազ հեղինակաւոր պատմագիր, «Ճամարիտ և հաւաստի Մ. Խորենացին» շատ տարբեր է աւանդում միևնույն նիւթը, ուստի Սեբէոսը, չկարողանալով նրանց միաբանեցնել՝ հարկ է համարում իւր մի անգամ գրածն «երկրորդել» ըստ Խորենացու: Այսպէս վարուել են և ուրիշները մեր պատմագիրներից: Ուստի ալստեղ չկայ հակասութիւն, ալ կան տարբեր աղբիւրներ, որոնց երկուսին էլ չիշում է հեղինակը՝ չկարողանալով մէկին գերազանցութիւն տալ միւսից: Այս երկու աղբիւրներն էլ մէջ բերելը նշանակում է, որ ինքն հեղինակը զգում է նրանց տարբերութիւնը:

Բ զպրութեան մէջ, ինչպէս ասացինք՝ աւելի շատ կան համեմատութեան կէտեր բուն պատմութեան հետ, շնորհիւ այն հանգամանքին, որ զպրութեան զերջում զետեղուած է ժամանակագրական չանկ լունաց և պարսից այն թագաւորների, որոնց ժամանակներն ու գործերը պատմում են գրքում: Մինչև դրանց լիշելը՝ մատնացոյց լինինք համեմատութեան մի շատ նշանաւոր կէտի վրայ:

1) Բ զպրութեան մէջ (եր. 18) Սեբէոսը գրում է. «Յամին ժա Վ.ռամայ Պարսից արքայի թագաւորէ Յունաց Ոնորիոս ամս իբ: Վ.ռամչա-

պուն է՝ Յազկերտ զառաջինն: Յամի երկրորդի՝
 Յազկերտի որդւոյ Վռամայ, և լամի երկրորդի Ո-
 նորեայ կախեր բարձաւ թագաւորութիւնն Հալոց՝
 որ տեեաց ամս նե: Եւ վսխճանեցաւ և վճարե-
 ցաւ»։ Այսինքն Սերէոսը, հակառակ բոլոր հայ պատ-
 մագիրների տեղեկութեան, Արշակունեաց թագա-
 ւորութեան բարձու՛րդ դնում է Յազկերտի և Ոնո-
 րիոսի երկրորդ տարում, Վռամշապուն թագաւորի ժա-
 մանակ, որ ըստ նորա՝ վերջին հայ արշակունի թա-
 գաւորն է։ Արդ նոյն բանը կրկնում է Սերէոսը և
 բուն պատմութեան մէջ (եր. 22)։—«Եւ եղև ի
 նուազիւ ժամանակաց տէրութեանն Արշակունեաց ի
 Հալաստան աշխարհի, ի բւժնալ տէրութեանն Վռամ-
 շապուն արքայի՝ տիրէ ի վերայ սորա ազգն Կար-
 քեղովմայեցի իշխանութեանն»։

Համեմատելով Բ զպրութեան ժամանակա-
 գրական ցանկը բուն պատմութեան հետ՝ պատա-
 հում ենք հետեեալ համերաշխութիւններին.

2) Ըստ պատմութեան (եր. 71) Մօրիկի թա-
 գաւորութեան իգ տարին ¹⁾ համապատասխանում
 է Խոսրովի ժդ տարուն։—Ըստ Բ զպր. (եր. 20)՝
 Խոսրովի ա տարին=Մօրիկի է-երրորդին, ուրեմն
 ժդ տարին=Մօրիկի ի-ին։

3) Ըստ Պատմութեան (եր. 71) Փոկաս թա-

¹⁾ Այստեղ տարու շփոթութիւն կայ. Ա տպ. ըստ
 ձեռագրին ունի իգ. իսկ Բ տպ.՝ ի։

գաւորում է Խոսրովի ժդ տարին:—Նոյնն է և ըստ Բ դպր.:

4) Ըստ պատմութեան՝ Նրակղ թագաւորում է Խոսրովի իբ տարում—«Խոսրով իբ. Նրակղոս զսու-
ջինն» (Եր. 78) և նրա թագաւորութիւնը տևում է 30 տարի (Եր. 108):—Նոյնն է և ըստ Բ դպրու-
թեան. — «Յամի ի(ք)երորդի ¹⁾ Խոսրովայ թագաւո-
րէ Յունաց Նրակղոս՝ որդի Նրակղի, ամս լ: Խո-
սրով իբ. Նրակղոս գառաջինն» (Եր. 20):

5) Ըստ պատմութեան (Եր. 111—112) Նրա-
կլից լետոյ թագաւորում է նրա որդին Կոստան-
դին, որ «սակաւ ինչ աւուրս թագաւորեալ՝ դա-
ւեալ ի Մարտինիայ մարէ իւրմէ միռանէր: Եւ թագա-
ւորէ Նրակլոս որդի Նրակլեայ... և ապա՝ Կոստաս
որդի Կոստանդնի, եւ անուանի յանուն հաւրն իւ-
րոյ Կոստանդին»: Կոստանդնի ա տարին համա-
պատասխանում է Յազկերտի ժ տարուն:—Նոյնն է
և ըստ Բ դպր. (Եր. 20—21)—«Վախճանի երանե-
լին Նրակղէս, և թագաւորեն որդիք նորա Կոս-
տանդին և Նրակղակ: Ի նմին ամի միռաւ Կոստան-
դին դաւեալ ի մարէն: Եւ թագաւորէ Նրակղակ:
Դարձեալ փոխեցաւ Նրակղակ, և թագաւորէ Կոս-
տաս որդի Կոստանդեայ, որ կոչեցաւ յանուն հաւր իւրոյ

¹⁾ Բնագրում սխալմամբ գրուած է ի-երորդի, փո-
խանակ իբ-երորդի, ինչպէս գրուած է անմիջապէս յետոյ:

Կոստանդին: Յազկերտ է-երորդ, Կոստաս զառա-
ջինն» ¹⁾:

6) Պատմութեան մէջ լիշուած վերջին լոյն
կախին է Կոստանդին, որի քանի տարի թագաւո-
րելը չէ նշանակուած: Նրա ժա տարին համապա-
տասխանում է Յազկերտի ի. և Իսմայելացոց ժթ.
տարիներին (եր. 137):—Նոյնն է և Բ զպրութեան
մէջ—«Յազկերտ ի: Կոստանդին ժա: Արքայն Իս-
մայելի (ժ)թ» ²⁾: Այստեղ նոյնպէս չէ նշանակուած
Կոստանդինի քանի տարի թագաւորելը:

7) Ըստ պատմութեան՝ Խոսրով Անուշըռուան
որդի Կաւատայ (եր. 36) թագաւորում է իւր տա-

¹⁾ Այստեղ Յազկերտի է-րդ տարին, ինչպէս և քիչ վե-
րը լիշուած նրա զ-րդ տարին սխալ են և հակասում են նոյն
Բ զպրութեան հաշուին: Բ. զպր. վկայում է քիչ վերը,
թէ Երակղ թագաւորեց 30 տարի, և ապա՝ թէ Երակղի
23 տ. = Յազկերտի 1 տ..., և Երակղի 24 տ. = Յազկերտի 2 տ.
ուրեմն Երակղի մահուան տարին, նրա թագաւորութեան
30-րդը, պէտք է համապատասխանէր Յազկերտի 8-րդ
տարուն և ոչ 6-րդին, ինչպէս գրուած է. (փոխանակ լի-
նելու ը՝ աղաւաղութեամբ գրուած է զ, և այս հիման
վրայ ուղղուած է յաջորդ թիւը՝ է, փոխանակ թ-ի): Հե-
տեւեալ զուգադրութիւնն էլ— Յազկերտի ի տարին = Կո-
ստանդինի ժա տարուն, նոյնն է ապացուցանում:

²⁾ Տպագրուած օրինակներում՝ տեւնում ենք թ, որ
յայտնի սխալ է, փոխանակ ժթ-ի, որովհետեւ յաջորդ տա-
րին, որ է Կոստանդինի ժբ. տարին՝ զուգադրուած է Իս-
մայելացոց տէրութեան ի. տարուն:

քի (եր. 28).—Նոյնն է և ըստ ցանկի Բ դպր.—
«Թագաւորէ Խոսրով որդի Կաւատայ ամս խէ», որ
քիչ լետոյ ուղղոււմ է 48-ի, քանի որ ըստ ցանկի՝
Խոսրովի 37 տարին=Յուստիանոսի 1 տ., և Խոս-
րով մեռնում է Յուստիանոսի 12-րդ տարում:

8) Ըստ պատմութեան (եր. 90) Խոսրով Ա-
պրուէզ Թագաւորում է աւելի քան 34 տարի:—
Ըստ Բ դպրութեան նա Թագաւորում է 37 տարի:

9) Ըստ պատմութեան՝ Կաւատ Թագաւորում
է 6 ամիս (եր. 98), և Խոռեմ Թագաւորում է Կարճ
ժամանակ (եր. 99): Նոյնն է ըստ Բ դպր.—«Ձկէս
ամին Խոռեմայ ի կէս ամին Կաւատայ լաւել(եաւ)
ասացից ամ մի»:

10) Ըստ պատմութեան (եր. 99) Բքոր բամ-
քիչը, Խոսրովի դուստրը, Թագաւորում է 2 տարի:—
Նոյնն է և ըստ Բ դպր.—«Բքոր բամքիչն դուստր
Խոսրովայ՝ ամս ք»:

11) Ըստ պատմութեան (եր. 99) Բքորից լե-
տոյ Կարճ ժամանակով Թագաւորում են զանազան
ցեղերից Թագաւորներ.—(Խոռեմ՝ Բքորից առաջ),
Խոռեմ Որմիզդ, Խոսրով չազգէ Սասանայ, Ազար-
միդուխտ, Որմիզդի Թոռն Խոսրովայ:—Նոյնն է և
ըստ Բ դպրութեան.—«Չամո եկամտիցն և ծա-
ռալիցն Թագաւորեցելոցն, որպէս Խոռեմայն և
զԽոռեմ Որմիզդին և զԽոսրովայն և զՈրմիզդն՝ որք
բռնութեամբ Կալան զԹագաւորութիւնն... ի սոյնս
յաւելեալ կարպեցից թիւ»:

12) Ըստ պատմութեան (եր. 137) վերջին Սասանեան թագաւորն է Յազկերտ, որ 20 տարի է թագաւորում և սպանում, որով և Սասանեան հարստութիւնը վերջանում է:—Նոյնն է ըստ Բ դպրութեան:

13) Ըստ պատմութեան (եր. 137) Սասանեան հարստութիւնը տեւում է շէք տարի:—Ըստ Բ դպրութեան՝ շէք տարի: Այս երկու թուերից որն է աղաւաղուածը՝ դժուար է ասել, քանի որ Բ դպրութեան մէջ նշանակուած տարիների իսկական գումարն է 510 տարի, իսկ Սասանեան հարստութեան բուն պատմական տեւողութիւնը՝ 426 տարի: Այս վերջին իսկական թուականից թէ Բ դպրութեան և թէ պատմութեան աւելի քան 100 տարով շեղուելը՝ ապացոյց է դարձեալ նրանց համեմատելութեան. մի տառի տարբերութիւնը երկուսի մէջ (մէկում ւ, միւսում խ) հետեանք է աղաւաղութեան, որից մի քանի օրինակ այստեղ բերինք, մի քանիսն էլ կրեւրենք Ա լաւելուածում:

14) Ըստ պատմութեան (եր. 108, 109) իսմալեւացոց առաջին եւքը Արաբիայից կատարում է Երակլի ժամանակ, և «լորժամ ելին լարեւելք որդիքն իսմայէլի ի Սին անասլատէ»՝ նրանց թագաւորն է եղել Ամու:—Նոյնն է և ըստ Բ դպր. — իսմալեւացիք Երակղի իւր տարում «ելին արտաքս ի Սինէ անասլատէ... Երակղոս իդ: Ան աւքայ իսմալէլի՝ զառաջինն»: Եւ այլն:

Այս փաստերի վրայ աւելացնելու է և այն նշանաւոր իրողութիւնը, որ թէ Բ դպրութիւնը և թէ պատմութիւնը վերջանում են մինեուն շրջանով—Սասանեան հարստութեան բարձումով, որ տեղի ունեցաւ 652 (կամ 653) թուականին: Պարզ է, որ Սերէոսը, իւր պատմական աշխատութիւնը ձեռնարկելիս՝ նպատակ է ունեցել նրան վերջացնել այս նշանաւոր պատմական դարեջրջանով, ինչպէս երևում է ներածութեան «հինգ թագաւորների» ժամանակից և Բ դպրութեան ցանկի վերջին ցուցումից, և այսպէս էլ իրագործել է իւր նպատակը: Բայց պատմութիւնը վերջացնելուց յետոյ, իբրև ժամանակակից և եկեղեցական մարդ, չէ կարողացել լռել մի-երկու դէպք, եկեղեցական պատմութեան վերաբերեալ, և իւր նախնական ծրագրից դուրս՝ լիչել է ներսէս կաթողիկոսի վերադարձը աքսորից, Թէոդորոս Ռշտունու մահից յետոյ, և Առապարի եկեղեցու շինութիւնը վերջացնելու հետամուտ լինելը: Այս դէպքերը ընկնում են 657—8 թուականներում: Պատմութեան վերջաբանի մէջ նրա լիշած վերջին տեղեկութիւնն է Մաւիասի միահեծան թագաւորելը (661 թ.): Այս լաւելուածոյ տեղեկութիւնները բացատրւում են շատ բնական կերպով, և Բ դպրութեան ու պատմութեան համերաշխութիւնը, ծաւալի կողմից, չէ խանգարւում:

Այս բազմաթիւ համերաշխութիւնները մի կողմից պատմութեան և միւս կողմից դպրութիւնների մէջ՝ միասն մի կերպով կարելի է բացատրել — նրանց հեղինակի նուիրութեամբ: Անկարելի է ենթադրել, օրինակի համար, որ Բ դպրութիւնը յօրինուած լինի Սերէոսից լետոյ, նրա պատմութեան հիման վրայ, որովհետեւ պատմութիւնը չէ պարունակում այնքան ժամանակագրական նիւթ, որ կարելի լինէր նրանից հանել Բ դպրութեան ժամանակագրութիւնը: Անկարելի է նույնպէս ենթադրել, որ այս ցանկը յօրինուած լինի Սերէոսից առաջ, և Սերէոսը, իրան ժամանակակից դէպքերը պատմելիս, իւր գիտցած ժամանակները լարմարեցրած լինի մի անծանօթի յօրինած ցանկին, մանաւանդ որ այս ցանկը, ինչպէս ցոյց են տալիս նրա վերջին ժամանակագրական տեղեկութիւնները՝ ուղիղ այն ժամանակ է գրուած, երբ գրուած է և պատմութիւնը: Մենք առաջ ասել էինք, թէ Ա և Բ դպրութիւններն ու պատմութիւնը միասին վերցրած՝ կազմում են մի ամբողջութիւն, և եթէ մի զլուխ նրանցից հանուի՝ լաջորդութեան թելը կընդհատուի: Այժմ պէտք է աւելացնենք, որ Բ դպրութեան ցանկի վերջին մասն ուղղակի անհրաժեշտ անդամն է պատմութեան, իբրեւ սինխրօնիկ ժամանակագրութիւն նրա համար:

• —————

Գ. ԼԵԶՈՒԻ ԵՒ ՈՃԻ ՀԼՄԵՐԱՅԻՆՈՒԹԻՒՆ

Վերը մէջ բերուած նմանութիւններին և համերաշխութեան համապատասխան է և լեզուալին համերաշխութիւնը դպրութիւնների և պատմութեան մէջ: Միևնույն լեզուն ու ոճը, գրելու միևնույն սովորութիւնը, միևնույն խօսքի դարձուածքները, որ սիրելի և ընտել են հեղինակին՝ գործ են ածուած ամբողջ գրքի մէջ, առաջին դպրութեան սկզբից մինչև պատմութեան վերջը: Այս նմանութիւնը նկատել է Գ. Խալաթեանցը, որ առաջինն է եղել որ համեմատել է Ա դպրութեան բնագիրը Սեբեոսի պատմութեան հետ՝ նիւթի, ալսինքն լեզուի տեսակէտից: Միւս բանասէրները այս տեսակէտից չեն քննել առաջին դպրութիւնը, իսկ Բ դպրութիւնը առ հասարակ են թարգմտած չէ եղել մանրամասն քննութեան: Մենք մեզ թուլ ենք տալիս թարգմանաբար բերել ալստեղ Գ. Խալաթեանցի եզրակացութիւնը, քանի որ ինքներս էլ միևնույնը պէտք է ասէինք: «Մեր հատուածի (Ա դպրութեան) բնագիրը մանրամասնաբար զըննելով՝ ես եկալ այս եզրակացութեան, որ նա ապշեցնելու չափ (поразительно) նմանութիւն ունի

ամենից առաջ և ամենից աւելի Սերէոսի պատմութեան հետ, որի հետ միացած է և նիւթապէս։ Այս նմանութիւնը, որ երբեմն հասնում է նոյնութեան՝ նկատում է երկու գրուածքների ոճի և գրելու եղանակի մէջ, նրանց խօսքի կազմութեան և մի քանի սովորութիւնների մէջ — ոչ միայն քերականութեան, համաձայնութեան և բառերի գործածութեան կողմից, այլև այն աշխարհագրական ու տեղագրական առանձնապատուկ բառերի կողմից, որ միայն նրանց մէջ են պատահում։ («Հալոց վէպը», եր. 68)։ Յարգելի բանասէրի այս եզրակացութիւնը և լիաբուռն արտալալտութիւնը աւելի նշանակութիւն ունին այն պատճառով, որ նա և ոչ մի բոլորէ թոյլ չէ տուել կարծիք՝ թէ իւր համեմատած երկու գրուածքներն էլ միևնույն անձին — Սերէոսին են պատկանում։ Նա ենթադրում է, թէ Ա զպրութեան անծանօթ հեղինակը օգտուել է Սերէոսից և այդ աստիճան ենթարկուել է նրա ազդեցութեան. այս պատճառով է, որ նա «ապշեցնող» է կոչում իւր նկատած նմանութիւնը երկուսի մէջ, որ երբեմն նոյնութեան է հասնում։ Մեր տեսակէտով՝ ոչ մի ապշեցնող երևոյթ չկալ այստեղ, այլ մի ամենաբնական, անհրաժեշտ բան, որի չլինելը կարող էր մեզ ապշեցնել և ոչ թէ լինելը։

Ապա պ. Խալաթեանցը բերում է (եր. 69—71) մի ցանկ այն հասարակ և լատուկ անունների ու

դարձուածքների, որոնք բնորոշ և ընդհանուր են Ա զպրութեան և պատմութեան մէջ, և լետով ամբողջ հաստատեաներ, որոնց մէջ երևում է գրելու միևնույն սովորութիւնը («Հայոց վէպը», եր. 71—74): ¹⁾

Մենք, քանի որ նպատակ ունինք ցոյց տալ Ա, Բ զպրութիւնների և պատմութեան հեղինակի նոյնութիւնը՝ պարտաւորութիւնս ենք զգում նոյնպէս բերել հարկւրաւորներից մի քանի օրինակ՝ իբրև ապացոյց նրանց լեզուի և ոճի համեարաչութեան:

Բնորոշ ուղղագրութեամբ չատուկ անուններ:

Արամանեակ, Արամենակ. Ա զպր. եր. 2 («ազգածին»), 3, 4, 5, 7 («ազգ Արամանեկալ»):— Բ զպր. եր. 12 (ազգածնին Արամանեկալ):

* Արուստտան ²⁾. Ա զպր. 9:— Պատմ. 33, 37 և այլն:

Ամռ. Բ զպր. 20:— Պատմ. 109:

¹⁾ Գ. Խալաթեանցի այս աշխատութեան մասին մեր գրած մատենախոսութեան մէջ («Մշակ», 1896, № 62, 63) մենք գնահատել էինք Ա. զպրութեան յաջող համեմատութիւնը Սեբեոսի պատմութեան հետ, բայց եզրակացութիւնը համարել էինք անընդունելի, ինչպէս և այսօր ենք համաձայն:

²⁾ Աստղանիշ համեմատութիւնները (բացի Բ զպրութիւնից) բերուած են և «Հայոց վէպի» մէջ:

* Ասպետ (=Բագրատունի). Ա դպր. 9:—
Պատմ. լաճախ:

* Բահլ Շահաստանի, լերկիրն Քուշանաց. Ա
դպր. 7, 9 (2 անգամ):—Բ դպր. 11:—Պատմ.
67 (և 30):

Բբոր բամբիշ, Խոռոխ Որմիզդ. Բ դպր. 20-
—Պատմ. 99:

* Կապկոհ. Ա դպր. 8:—Պատմ. 37, 143:

* Կապուտկեալ. Ա դպր. 9:—Պատմ. 146 (կող-
մանք Կապուտկացւոց):

* Մլծուին. Ա դպր. 10:—Պատմ. 58, 92 (2
անգամ):

Բնորոշ դարձուածքներ և ասացուածքներ:

* «Ջնախնի քաջացն ձեռնարկելով՝ դրոշմել
վիպասանութիւնս, զիմն լիշատակել զառասպելս». Ա
դպր. 1:—«Ջանցից կործանման առասպելս վիպասու-
նելով»: Պատմ. 35:

«Բալց ես նախ առաջին զվէպս յահեղն աբ-
քայ եւ յարի այրն սկսալց ասել» Ա դպր. 1:—«Եւ
արդ՝ ասացից զվէպս ի կործանիչն և յապականողն
Խոսրով». Պատմ. 35:

* «Անդ հայելով ի մատենն Մար Աբալ փի-
լիսոփայի Մծուրնացւոյ»: Ա դպր. 1:—«Ալ սահայն
անդր հայելով ի կարգս ուսումնասիրացն»: Պատմ. 151:

«Թափեցից իսկ ախաւր ի քեզ զկապարճս
իմ». Ա դպր. 4:—«Թափեցին ի նոսա զկապարճս իւ-
րեանց»: Պատմ. 75:

«Ապստամբեալ ի բաց կացին Պարթևք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոց»։ Ա զպր. 7.—«Ապրտամբեալ ի բաց կացին ի նմանէ»։ Բ զպր. 12.—«Ապրտամբեցին Հալք և ի բաց կացին ի թագաւորութենէն Յունաց»։ Պատմ. 138...

«Թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ փոքրը կոչեցեալ ի վերոյ աշխարհին Հայոց»։ Ա զպր. 9.—«Թագաւորեցոյց Թէոդոս զՊապ որդի Արշակայ ի վերայ աշխարհին Հայոց»։ Բ զպր. 17.

«Մեռաւ Կոստանդին դաւեալ մտրէն» Բ զպր. 20.—«Կոստանդին դաւեալ ի Մարտիրոսայ մտրէ իւրմէ մեռանէր»։ Պատմ. 112.

«Ընդ Իսմայէլացիսն որք ելին արտաքս ի Սինէ անապատէ հրամանաւ Աստուծոյ սոռնել անապատ զամենայն երկիր»։ Բ զպր. 20.—«Պատմ. 109. «Ելին լաւեկէք որդիքն Իսմայէլի ի Սին անապատէ»։—104. Մահմէտ... որպէս ի հրամանէն Աստուծոյ երևեալ»։—135. Չորրորդ Թագաւորութիւն (Իսմայէլացւոց)... որ արար անապատ զամենայն երկիր»։ «Սին անապատ» նաև Պատմ. եր. 151.

«Ապառեն զգաւրն ապստամբական»։ Բ զպր. 12.—«Փախստական լինէր զաւրն ապստամբական»։ Պատմ. 39.

«Ազգ լինի նորին, եթէ թագաւորեաց Անտիոքոս. լուծանէ Արշակ զԴեմետրիոս»։ Ա զպր. 8.—«Ազգ լինի ճենքակուրի. զումարէ և նա զաւրս իւրոց կողմանն»։ Բ զպր. 12.—«Ազգ լինի կրակլի կալ».

սեր... առնու զգաւրս խր և դառնալ»: Պատմ. 92:
— Եւ ավլն և ավլն:

Նշանակելու է՝ նաև մատենապրի սովորու-
թիւնը, թէ ինչպէս նախապէս լիշում է իւր գրելիքը
և ինչպէս լիով ցոյց է տալիս իւր աղբիւրները. —

Ա դպր. 1. «Յուցից համառատիւք զարդեաց ժա-
մանակացս... դամս և դաւուրս հինգ
թագաւորացն»:

” ” “Զվէպս լահեղն արքայ և լարի ակրն
սկսաց ասել :

Բ դպր. 11. «Երկրորդեցից ի պատմագրացն... զոր-
դի ի հաւրէ ճանաչել»:

” ” 18. «Երկակի կանոնաւ զՊարսից և զՅու-
նաց... նշանակեցից զթագաւորու-
թեան ժամանակն»:

Պատմ. 35. «Ասացից զվէպս իկործանիչն Խոսրով»:

” 110. «Ասացից և զՀրէիցն զապստամբողացն
զխորհուրդսն» և ավլն:

Ա դպր. 1. «Անդ հալելով ի մատեանն Մար Աբայ
փիլիսոփայի.... զոր իմ գտեալ ի Միջա-
գետս ի նորին աշակերտացն՝ կամե-
ցալ ձեզ զըուցակարգել»:

Բ դպր. 12. «Որպէս լուալ լառնէն մեծէ, որ էր
եկեալ հրեշտակութեամբ ի ճենաց թա-
գաւորէն առ արքայն Խոսրով. յոր իմ
հարցեալ ի դրանն թէ...

Պատմ. 110. «Զալս լուաք լարանց գերելոց ի Խու-
ժաստան Տաճկաստանէ, որոց ին-
քեանք իսկ ակսնութես եղեալ պատ-
մեցին մեզ զալս բան»:

Աւելորդ ենք համարում օրինակները լաճա-
խել: Կարելի է ամբողջապէս արտագրել Ա և Բ
դպրութիւնների պատմական հատուածները և իւ-
րաքանչիւր նախադասութեան և բնորոշ դարձ-
ուածքի դէմ համապատասխան օրինակներ բերել
պատմութիւնից: Մենք իբրև նմուշ մի փոքրիկ
հատուած բերենք Բ դպրութիւնից.—

Բ դպր. եր. 12

Համեմատութիւններ.

«Եւ զաւրածողով լի-
նէին Մամիկն և Կո-
նակն

ի միում տեղւոջ աշ-
խարհին իւրեանց

և բաժանի զաւր աշ-
աշխարհին լերկուս:

Ազդ լինի ձենբակու-
րի.

Գումարէ և նա զգաւ-
րլս իւրոյ կողմանն

և գնաց ի վերայ նո
ցա ի պտտերաղմ:

Եւ չարձակին ի վե-
րայ միմեանց,

հարկանհն սրով սու-
սերի:

«Եւ դաւրածողով լինի Բէլ
արքայ ի Բաբելոն»: Ա
դպր. եր. 3:

«Ապստամբեալ ի տեղի մի
ամրացաւ»: Պատմ. 137:

«Զաւրը նորոյ բոժանեալ
յերիս մասունս»: Պատմ. 107.

«Ազդ լինի Երակլի կալ-
սեր...»

տոնու զգաւրս իւր և դառ-
նար»: Պատմ. 92.

«Եւ զնալ ի վերայ նոցա ի
որտեղաղմ»: Պատմ. 49.

«Եւ յարձակի ի վերայ նո-
րա»: Պատմ. 93.

«Հարին զնոսա սրով սուսե-
րի»: Պատմ. 117.

և սպառնալից զգալի «Ջամնայնի բազմութիւն քա-
նայտամբական»։ Պատմ. 71.— «Փախստա-
կան լինէր զաւրն ապստամ-
բական»։ Պատմ. 39։

Այս համեմատութիւններէց բաւականաչափ
երևում է, որ Ա և Բ դպրութիւններն ու պատմու-
թիւնը լեզուով, ոճով, դարձուածքներով, մատե-
նագրելու սովորութիւններով ևս բոլորովին հա-
մերաշխ և նման են միմեանց՝ ինչպէս միևեւրն
գրքի զանազան երեսները։

ԵԶՐԵԿԵԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մինչև այստեղ շօշափուած կէտերը ամփոփե-
լով՝ տեսնում ենք, որ

1) Լուրջ հիմք չունին այն առարկութիւն-
ները, որոնց պատճառով Ա և Բ դպրութիւնները
համարուել են անվաւերական— ոչ Սեբէոսի գործ։

2) Վերին աստիճանի անհաւանական է, որ
երկու անկապ, միմեանցից անկախ գրուածքներ,
մէկը միւսից մօտ 400 տարի առաջ և լետ յօրին-
ուած՝ պատահաբար գալին կցուէին Սեբէոսի
պատմութեան սկզբին, այն էլ նախ Ա դպրութիւ-
նը կցուէր, և ապա, 400 տարի յետոյ, Բ դպրու-

թիւնը գար ալս երկուսի մէջ ընկնէր, և ախուհե-
տե միայն գիրքը բաժանուէր գլուխներին:

3) Բ դպրութեան վերնագրում նշանակուած
Ստեփանոս Տարօնացին Ասողիկը չէ, ալ աւելի
հին մատենագիր, պատմական-ժամանակագրական
մի գրուածքի հեղինակ, որի անունը և մի պատա-
ռիկ գրուածքից՝ հասել է մեր ձեռքը մի հին ձե-
ռագրի մէջ:

4) Բ դպրութեան սկզբում գետեղուած Պար-
թե թագաւորների ցանկը Ասողիկն է արտագրել
ալս դպրութիւնից (և ոչ ընդհակառակն), իւր կող-
մից լաւելումներ անելով: Ասողիկը ուրիշ տեղեր էլ
ժերեսներով արտագրում է Սեբէոսից:

5) Բ դպրութեան սկզբում գետեղուած Պար-
թե թագաւորների ցանկը Սեբէոսը քաղել է Մ. Խո-
րենացու Բ գրքի Բ, Գ, Կը, Կթ, հա գլուխներից. ե-
ռանուն և երկանուն ցանկի առաջին մասը՝ Ստե-
փանոս Տարօնացուց, իսկ երկանուն ցանկի վեր-
ջին մասը կաղմել է իրանից, իբրեւ ժամանակա-
կից:

6) Ա և Բ դպրութիւնները, իբրեւ կղզիացած
անանուն աշխատութիւններ, ինչպէս ներկայա-
ցրուած են Ս. Պետերբուրգի տպագրութեան մէջ՝
գոլութիւն չունին Սեբէոսի ձեռագիրներում: Բնա-
գիր ձեռագիրը ունի մի վերնագիր—«Պատմութիւն
Սեբէոսի՝ եպիսկոպոսի ի Հերակլէն», որից լետով
գալիս են Ա, Բ, Գ, Դ գլուխներով «Ա և Բ» կոչ-

ուած դպրութիւնները, Ե գլխով՝ «Նախերգանք» կոչուածը. տպագրի Ա գլուխը՝ ձեռագրում Զ գլուխն է։ Այնպէս որ այս դպրութիւնները նիւթապէս անբաժանելի կերպով կապուած են պատմութեան հետ։

7) Ա և Բ դպրութիւնները ամբողջացնող մասն են պատմութեան, որոնք անընդհատ կերպով յաջորդաբար աւանդում են հայոց պատմութիւնը, նախնական ժամանակներից սկսած մինչև Սասանեանների բարձումը։ Ա դպրութեան ներածութիւնը հասկանալի կդառնայ՝ երբ պատմութեան մասն համարենք այս երկու գալրութիւնները։

8) Թէ դպրութիւնների և թէ պատմութեան մէջ տիրում է համերաշխութիւն պատմական հայեացքների, տեղեկութիւնների և ժամանակագրութեան կողմից։ Բ դպրութեան վերջին մասը անհրաժեշտ բանալի է՝ պատմութեան ժամանակագրութիւնը լիովին հասկանալու համար։

9) Դպրութիւնների և պատմութեան մէջ տիրապետում են միեւնոյն լեզուն, ոճը, բնորոշ քառերը, մատենագրելու սովորութիւնը։ Այս նմանութիւնը հասնում է նոյնութեան։

Այս հիմունքների վրայ լինուելով՝ մենք իրաւունք ունինք եզրակացնելու, թէ

10) Ա և Բ դպրութիւնների անձանց հեղինակը նոյն ինքն Աբէղոս եպիսկոպոսն է, Հերակլի պատմութեան հեղինակը, և թէ այս դպրութիւնները

Նա գրել է իւր պատմութեան հետ՝ իբրեւ նրա առաջին գլուխները:

11) Սեբէոս եպիսկոպոսը, իւր պատմութիւնը գրելիս՝ օգտուել է ի միջի աչլոց և Մովսէս Խորենացու պատմութիւնից, կոչելով նրան «ճշմարիտ և հաւաստի մատենագիր»:

ԵՐՐ Է ԴՐՈՒՆԺ ՍԵՐԻՍԻ ՉԱՏԲԱՐԹԻՒՆԸ

Ա՛յ ինքը Սեբէոս և ոչ նրանից լիտոյ եկող հեղինակները չեն հաղորդում ալս մասին ճիշտ տեղեկութիւն, ալնպէս որ մնում է նոյն պատմութեան քննութիւնից հանել մօտաւորապէս ստույգ ժամանակ ալս պատմութեան լօրինուելուն:

Ձանազան տեղեկութիւններ կան թէ պատմութեան մէջ և թէ նրանից դուրս, որոնք ցոյց են տալիս, թէ Սեբէոսը ժամանակակից է եղել է դարի առաջին կէսի՝ և երկրորդ կէսի սկզբների շէպքերին: Այսպէս՝ լատինի է կանոնագրքերից, որ «Տէր Սեբէոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց» մասնակից է եղել Դունալ ժողովին (646 թ.) և իբրեւ ութերորդ անձ ստորագրել է ալդ ժողովի արձանագրութեան ¹⁾։—Նա իբրեւ ժամանակակից՝ պատմ-

1) Տես Հերոպա 1852, № 21.—Տաշեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց. հր. 658, էջ 1, որտեղ կոչուած է «Տէր Սեբոս Բագրատունեաց Եպիսկոպոս»:

մական տեղեկութիւններ է հաւաքել Խուժաստանից վերադարձած գերիներից ալն լաղթութիւնների մասին, որ արաբացիք տարան Պարսկաստանում 637—640 թուականների շրջանում. (Պատմ. եր. 110):—Մամիկոնեանների ծագման մասին պատմելիս՝ լատնում է, թէ նրանց նախնիքների մասին աւանդութիւնը ինքը լսել է «ի դրանն արքունի, լառնէն մեծէ, որ եկեալ էր հրեշտակութեամբ ի ճենաց թագաւորէն առ արքայն Խոսրով. (եր. 12): Այս Խոսրովը՝ միայն Խոսրով I Փարվէզը (590—628) կարող է լինել, որի օրերով ուրեմն Սեբէոսը առիթ է ունեցել Պարսկաստան գնալու և արքունի պալատում գտնուելու:—Սեբէոսի՝ է դարի կէսերին ժամանակակից լինելը երևում է և ալն հանգամանքից, որ մինչ պատմութեան սկզբներում, Խոսրով Նուշիրվանի և լաջորդ գէպքերը նկարագրելիս ժամանակը շարունակ անորոշ խօսքերով է լատնում՝ ¹⁾ լետոյ սկսում է որոշ և ճիշտ տարիներ նշանակել ²⁾, և քանի մօտենում է պատմութեան վերջը՝ ալնքան մանրամասն և ճիշտ են դառնում նրա ժամանա-

¹⁾ «Յայնմ ժամանակի», «Յայնժամ», «Եւ եղև ի ժամանակի յայնմիկ», «Եւ եղև ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ» և այլն: Տես Գլ. Ե, Զ, Ը, Ժ, ԺԲ - մինչև ԺԵ:

²⁾ ԻՍ գլխից սկսեալ, որի մէջ չիշուած գէպքերը վերաբերում են 603 թուին:

կազմական ցուցումները, ուր ոչ միայն տարիներն է լինում, այլ լաճախ և տարուալ եղանակներն ¹⁾ և նոյն իսկ օրերը ²⁾։ Այս ցուցումները նշանակում են, որ Սեբեդոսը է դարի առաջին կէսում ապրել և գործել է իբրև չափահաս մարդ, ուրիմն և ժամանակակից է իւր նկարագրած դէպքերին։

Գալով պատմութեան գրուելու ժամանակին՝ մենք վերևը տեսանք, որ Սեբեդոսի սկզբնական նպատակն է եղել՝ իւր պատմութիւնը հասցնել մինչև Սասանեան հարստութեան բարձումը (652—3)։ Գուցէ այս թուականից 2—3 տարի յետոյ էլ ձեռնարկած լինի իւր պատմութեան։ Այս թուականից յետոյ նրա պատմութեան մէջ, աւելի լիշատակաբանի ձևով, հաղորդուած են մի քանի տեղեկութիւններ, որոնք հասնում են մինչև 658 թուականը։ Այնուհետև Վերջաբանում, «Թէպէտ վայրագորտողելով» համառօտապէս լինում է 658—661 թուականներում պատահած դէպքերը, մանաւանդ արաբացոց մէջ ծագած ներքին երկպառակութիւնները, որոնց հետևանքն եղաւ Մաւիասի միապետելը (661)։ Սրա գահակալութեան լիշատակութեամբ էլ աւարտում է Սեբեդոսը իւր գրքի վերջաբանը, այս խօսքերով. «Նւ հնազանդեցուցեալ (Մաւիասայ) ընդ ինքեամբ, և թագաւորէ ի վերայ

¹⁾ Տես եր. 140, 143, 146, 149 և այլն։

²⁾ Տես եր. 82, 117, 141 և այլն։

կաշուածոց որդւոցն Իսմայէլի, և առնէ խաղաղութիւն ընդ ամենեւին. ամէն»։ Ուրեմն Սեբէոսի պատմութիւնը 661 թուից լետոյ ոչինչ չէ լիշում. ոչ Մաւրասի գործերը, ոչ նրա թագաւորութեան տարիներում (661—680) Հալաստանի վիճակը, ոչ Ներսէս կաթողիկոսի մահը (671 թ.) ոչ նոյն-իսկ Կոստաս կալսեր մահը (668)։ Այս հանգամանքներն ի նկատ առնելով՝ կարող ենք ամենայն հաւանականութեամբ ասել, թէ Սեբէոսը իւր պատմութիւնը վերջացրել է 661 և 668 թուերի միջավայրում։ Այս տարիները շատ լաւ լարմարում են նրա կեանքի և գործունէութեան տարիների հետ, որ վերը լիշեցինք։

Ուրեմն Սեբէոսը, եթերորդ դարի վաթսնական թուականներին, Սեղբեստրոսի և Սոկրատէ հալերէն թարգմանութիւնից գոնէ 10-15 տարի առաջ, օգտուել է Մովսէս Խորենացու պատմութիւնից, իբրև «հաւաստի և ճշմարիտ» մատենագրից։ Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը տարածուած և հռչակուած է եղել եթերորդ դարի կէսերին։

ՅԵՐԵԼՈՒԸ Ը

*Մի քանի ուղղագրութիւններ Սեբէոսի
պատմութեան.*

Սեբէոսի պատմութիւնը միայն մի, բաւական
նոր ժամանակի (ռճիա) ձեռագրով հասած լինե-
լով մինչև մեր ժամանակը՝ պարունակում է բազ-
մաթիւ աղաւաղութիւններ: Բացի առանձին ա-
ռանձին բառերի և հատուածների աղաւաղութիւ-
նից, որոնք մանաւանդ պարզ երևում են, երբ հա-
մեմատելու լինինք Սեբէոսի պատմութիւնը Ասողի-
կի աշն տեղերի հետ, որոնք բառացի արտազըր-
ուած են նրանից՝ ¹⁾ աշն պատմութեան մէջ կան
դուրս ընկած թերթեր, թերթերի ու հատուածնե-
րի չեւտ և առաջ դասաւորութիւններ և եկամուտ
հատուածներ, որոնք շփոթութեան մէջ են ձգում
ուսումնասիրողին: Օգուտ քաղելով ներկալ հան-
գամանքից՝ աւելորդ չենք համարում դնել ախտեղ
մի քանի ուղղագրութիւններ՝ որոնք ճիշտ կամ
հաւանական ենք գտնում, սպասելով որ Սեբէոսի
մի ապագա լաւագոյն հրատարակութիւն, որին
չստ կարիք կալ, ուղղագրէ և ուրիշ բազմաթիւ
թերութիւնները: Սեր ցուցակում չեն մտել աշն

¹⁾ Համեմատել Ասողիկ եր. 89—98=Սեբ. 119—123.
Ասողիկ 112—113=Սեբ. 30—32 և այլն:

ուղղագրութիւնները, որոնք առաջարկուած են եղել արդէն ուրիշներից, և նրանք՝ որոնք աւելի աննշան երևեցան մեզ՝ ալստեղ զետեղելու համար։

Ա.—Բ գպրութեան մէջ, Պարթևների ցանկի և Մամիկոնեանների վերաբերեալ հատուածի մէջ, ինչպէս ասել ենք՝ պակասում է մի հատուած։ Բնագրի աղաւաղութիւնն ալստեղ ակներև է։ Արտաշիր Սասանեանի մասին խօսելով՝ Սեբէոսը ասում է. «... թագաւորէ ինքն, և լետ նորա պալատք նորին զնոյն ձև աւրինադրէն զՄամիկոնէիցն սակս ազգաց զնեղութիւնն։ Քանզի ոչ են սոքա որդիք ազգածնին Արամանեկայ» և ալլն։ Ասողիկը, որ Պարթևների ցանկն արտագրում է Սեբէոսից՝ ունի. «և լետ նորա պալատք նորին զնոյն ձև աւրինակի»։ սրա վրայ էլ վերջանում է գլուխը։ Ասողիկի մէջ և սկսւում է նոր գլուխ՝ Արշակունիների մասին։ Աղաւաղութիւնը ալստեղ կարելի է բացատրել կամ նրանով, որ Մամիկոնեանների հատուածը միջանկեալ է, կամ՝ որ ալստեղ խօսքը պակաս է, թուղթ գուրս ընկնելով։ Առաջին ենթադրութիւնը անհաւանական է նրանով, որ Սեբէոսի պատմութեան մէջ ոչ մի յարմար տեղ և առիթ չկայ այսպիսի բովանդակութեան հատուած զետեղելու։ Իսկ երկրորդ ենթադրութիւնը հաւանական է երկու պատճառով։ Նախ՝ որ հայ հեղինակը, գնելով Պարթևների ցանկը ըստ Խորենացու՝ չէր կարող զանց անել ըստ նոյն մատենագրի գնել և Արշակունիների ցանկը (քանի որ Ա գպրութեան մէջ

եղածը շատ բանով տարբերում է Խորենացուց)։ Նա քիչ վերը լիջել էր, թէ Արշակ քաջից լետոյ թագաւորական սոհմը բաժանուել է Պահլաւ և Արշակունի հարստութիւնների և դնում է Պահլաւների ցանկը. բնական էր ուրեմն սպասել, որ նրանցից լետոյ դնէր և Արշակունիների ցանկը (ինչպէս և Ասողիկը ունի), և նրանց հասցնէր մինչև աջն ժամանակ, երբ վերջացաւ Պարթևաց հարստութիւնը, որպէսզի աջնուհետև, Սասանեաններից սկսած, զուգընթաց տանէր երեք ազգերի թագաւորների ժամանակագրութիւնը։ Երկրորդ՝ որ այս ենթադրութիւնն ընդունելով՝ Մամիկոնեանների հատուածն ալստեղ բնական իւր տեղումն է լինում. որովհետև, հեղինակի ասելով, Մամիկոնեանները Հայաստան են եկել Խոսրով մեծի ժամանակ՝ ուստի Խոսրովի պատմութեան մէջ չարմար կլինէր լիջել նրանց գալստեան մասին. իսկ պակասող հատուածը պէտք է Խոսրովի լիջատակութեամբ վերջանար, որի ժամանակ վերջացաւ Պարթևների հարստութիւնը։ Եւ արդարև, չարունակութեան մէջ տեսնում ենք Արտաշրի հետ՝ Խոսրով մեծին լա տարում, առանց լիջելու նրա առաջին տարիները և պատերազմները Արտաշրի դէմ։

Բ. — Միջանկեալ ենք համարում հետևեալ հատուածը Բ զպրութեան մէջ. (Ա տպ. եր. 35., Բ տպ. եր. 16). «Սա (ալսինքն Յուլիանոս «նդովածն»)՝ սրդի է քեռ մեծին Կոստանդիանոսի. թողեալ

զքրիստոնէութիւնն և եղև կռապաշտ: Ի նոյն ա-
ւուրս երանելին Աթանաս հալածեցաւ Արիանո-
սացն՝ զոր Սոկրատն պատմէ. ի սուրբն Կոստան-
դիանոսէ սկսանի և մինչ ի փոքր Թէոդոսն զան-
սրբոց և զսրբոց զործքն և զհայրապետացն զուղղա-
փառութիւնս: Յուլիանոս և Գաղիանոս, որոքիք
Գաղմատիանոսի ումեմն, մնացին որք ի մէկ հաւ-
րէ, և ոչ ի մաւրէ, զոր սնոցց Կոստանդ բարե-
պաշտն. յետոյ եղեն կռապաշտ: Կոստի քոյր Թագա-
ւորին Կոսմանդէ, կին Լիկիանէ Թագաւորին՝ որ
ի բռնազբաւսելն մեռաւ: Միջանկեալ և անհա-
րազատ ենք համարում այս հատուածը զանազան
պատճառներով. 1) Բ դպրութիւնը պարունակում
է ժամանակագրութիւն, և շատ քիչ անգամ՝ տա-
լիս է պատմական կարեոր տեղեկութիւններ. իսկ
այս հատուածը, բացի այն որ ժամանակագրութիւն
չէ պարունակում՝ մի հաւաքումն է մանր-մունր,
կցկտուր, անկապ, երկրորդական տեղեկութիւն-
ների, կրօնական, մատենագրական, ընտանեկան
բովանդակութեամբ, որպիսի նիւթ չկայ և չէր կար-
րող լինել Բ դպրութեան ծրագրի մէջ: Եթէ Բ դ-
պրութեան հեղինակը արժան էր համարել այստեղ
լիշել Աթանասի հալածուելը, Կոստի Թագուհու
մահը և ալլն, ինչո՞ւ նա զանց պէտք է անէր լիշել
և ուրիշ շատ նմանօրինակ, բայց շատ աւելի նշա-
նաւոր գէպքեր, թէկուզ հէնց նոյն Սոկրատից
(=փոքր Սոկրատից): 2) Այս հատուածի լեզուն և

որճը ստոր են և ամենևին չեն յարմարում Բ դը-
պրութեան միւս մասերի լեզուին, որ կանոնաւոր
է, բարձր և կապակցուած: 3) Անհաւանական է
ենթադրել, որ Բ դպրութեան հեղինակը միայն
ալստեղ, Յուլիանոսի անունից լետոյ, ալդքան մի-
մեանց հետ կապ չունեցող քաղուածներ ծնէր Սո-
կրատից, իսկ միւս տեղերում ոչ մի բան չառնէր
հրանից: 4) Վերջապէս, եթէ չիրաւի Բ դպրու-
թեան հեղինակը Սեբէոսն է, ինչպէս աշխատեցինք
ապացուցանել՝ ապա նա չէր կարող ալս հատուա-
ծում զսնուող տեղեկութիւնները առնել փոքր Սո-
կրատից, որ Սեբէոսի պատմութեան գրուելուց մօտ
35 տարի լետոյ է թարգմանուել:—Նորայր Բիւ-
զանդացին («Հանդէս ամսօրեայ», 1893, եր. 276)
ալս հատուածը համարում է հարազատ մասն Բ
դպրութեան և Սեբէոսի ձեռքով քաղուած փոքր
Սոկրատից: Այս կարծիքը վերոյիշեալ (1, 2, 3)
պատճառներով մենք չենք կարող ընդունել:

Այս Բ դպրութեան, ինչպէս և պատմութեան
միւս մասերում կան և ուրիշ մանր միջանկեալ
կտորներ, որոնք կարեւորութիւն չունենալով՝ զանց
ենք անում ինչել:

Գ.— Սեբէոսի պատմութեան սկզբներում (Ա
տպ. եր. 53—63, Բ տպ. եր. 30—36) մի քանի
տեղ խօսքն անկապ է և անհասկանալի՝ ալս պատ-
ճառով, որ ձեռագրի մէջ մի քանի թուղթ լետ և

առաջ են եղել դասաւորուած և մի հատուած՝ ուրիշ տեղ է՝ ղետեղուած:

Աղաւաղութիւնն սկսում է հետեւեալ տեղից (Ա տպ. եր. 53, Բ տպ. եր. 30). «Ապա եկն ինքն արքայն Անուշ Ըսուան Խոսրով որպէս զՎնդոյն կուսեալ եղ ի Գրուանդականի»¹⁾ և ալլն, և վերջանում է հետեւեալ տեղում (Ա տպ. եր. 63, Բ. տպ. եր. 36). «Եւ հին երկու որդիք սպարապետիս աշտրիկ, անուն միոյն Վնդոյ եւ երկրորդին Վստաւ. Եւ զաւրս աշխարհին. Հալոյ ընդունէին գումարել» և ալլն: Այս աղաւաղուած հատուածի մէջ կալ մի ուրիշ աղաւաղութիւն (Ա տպ. եր. 59, Բ տպ. եր. 34), որտեղ երբ պատմում է, թէ ինչպէս Փօրիկ կայսրը Ներսէս ստրատելատին զօրքով օգնութեան ղրկեց Խոսրովին՝ լանկարծ, ընդհատուած է պատմութիւնը, մէջ է ընկնում Վնդուլի և Վստաւի մասին անկապ տեղեկութիւն, ապա, դարձեալ անկապ կերպով, յաջորդում է ցանկ աչն մարդպանսերի, որոնք եկել են Հայաստան:

Այս աղաւաղութիւններն ուղղելու համար՝ բաժանենք վերոյիշեալ երեսները չորս կտորի:

¹⁾ Բ տպագրութեան մէջ պրօֆ. Պատկանեանը այստեղ նկատելով մի սխալ և պատմական հակասութիւն աշխատել է ուղղել այսպէս. «Ապա եկն ինքն արքայն (Ռ Բ Ի Գ Դ՝ Ե Բ Ի Դ Ի) Անուշ Ըսուան Խոսրով(ն)», որ զՎնդոյն կապեալ եղ ի Գրուանդականի»: Բայց այս ուղղագրութիւնը յաջող չէ:

Առաջին կտորը՝ «Կսուտն է՝ «ՂԱՆԴՈՂԻՆ ԿԱՊԵՆԱԼ ԵՂ Ի ԳՐՈՒՄՆԱԿԱՆԻ»... և հասնում է մինչև «սպան-
ցեն զՈրմիզդ և նստուսցեն թագաւոր զորդի հորա
զԽոսրի» (Ա տպ. 53—56, Բ տպ. 30—32). (1).
Երկրորդ կտորը՝ անմիջապէս յաջորդող հատուածից
սկսեալ—«Խորհուրդ արարեալ լուծանել զնա և
առնել իւրեանց առաջնորդ»... մինչև «զնեքէս
տարատելատ թատրոնց և զգաւրս նոցա... ըստ հա-
զարաւորաց, ըստ զնդից, ըստ դրաւչից իւրեանց»
(Ա տպ. 56—59, Բ տպ. 32—34). (2). Երրորդ կտո-
րը՝ «անմիջապէս յաջորդող հետեւեալ հատուածը.
«Արդ՝ վասն՝ զի մալր՝ շապհոյ դուստր. Ասպարապե-
տին ալնորիկ, որ էր նախարար տանն Պարթևաց,
որք մեռեալ էին, քոյր Վնդուլի և Վտտամալ. և
ինքն Վնդուլ էր ալր իմաստուն և խորհրդական,
և սրտիւ արիազուն» (Ա տպ. 59, Բ տպ. 34). (3).
Չորրորդ կտորը՝ անմիջապէս յաջորդող պատմաւթիւ-
նը, սկսելով «որպէս ծաացի. և արար պատերազմ
մի մեծ ի Մելիտինէ» խօսքերով՝ մինչև «Եւ էին
երկու՝ որդիք՝ աղաբապետիւ աղաբիկ, անուն միոյն
Վնդուլ և երկրորդին՝ Վստամ» խօսքի վերջը (Ա
տպ. 59—63, Բ տպ. 34—36). (4).

Արդ այս կտորները պէտք է դասաւորել հե-
տեւեալ կարգով. 4—1—3—2. Այս ժամանակ վրս-
տանանք՝ բոլորովին հապակցուած իմաստ. «Ապա-
հկն ինքն արքայն՝ Անուշ Ըռուան Խոսրու» (4) որպէս
անոց, և արար պատերազմ մի մեծ ի Մելիտինէ...

Նւ էին երկու որդիք սպարապետիս այսորիկ, անուն միոյն Վնդոյ և երկրորդին Վստամ.— (1) զՎնդոյն կապեալ եղ ի Գրուանդականի.... սպանցեն զՈրմիշդ և նստունցեն թաղաւոր զորդի նորա զԽոսրով:— (3) Արդ՝ վասն զի մալր շապհոյ, դուստրը ասպարապետին այնորիկ, որ էր նախարար տանն Պարթևաց. որք մեռեալ էին, քոյր Վնդոյի և Վստամայ, և ինքն Վնդոյ էր ալր իմաստուն և խորհրդական և սրտիւ արիագոյն՝— (2) խորհուրդ արարեալ (=արարին) լուծանել զնա և առնել իւրեանց առաջնորդ.... զՆերսէս ստրատելաւտ ՅԱսուրուց և զզաւրս նոցա ըստ հաղարաւորաց, ըստ զնդից, ըստ դրաւչից իւրեանց»։ Սրանից լետուց զալիս է բնական շարունակութիւնը. — «Նւ զզաւրս աշխարհին Հայոց ընդունէին գումարել, որք ի ժամուն առձեռն գտեալ, և անցեալք ի հանդիսի, իբրև հազարք հնգետասանք» և այլն։

(Սրբորդ կտորի մէջ «շապուհ» բառը («մալր շապհոյ») ոչ թէ յատուկ անուն է, ալ հասարակ անուն, փոխանակ ասելու՝ արքայորդի (շահադէ)։ Խորենացին (Բ, հէ) մեկնել է ալս բառը. — «և լետ նորա որդի նորին, որ անուանեցաւ Շապուհ, որ լսի՝ արքայի մանուկ (var. սրբայամանուկ)։ Սեբէոսը երևի ի նկատի է ունեցել Խորենացու այս ճիշտ մեկնութիւնը շապուհ բառի, բայց գործ է ածել անյաջող կերպով՝ իբրև հասարակ անուն։ Իսկ հատուածի իմաստը, վերոյիշեալ կերպով դասաւո-

րելուց լետոյ, պարզ է. — Պարսից մեծամեծները խորհուրդ են անում սպանել Որմզդին և թագաւորեցնել նրա մանկահասակ որդուն Խոսրովին. բայց որովհետեւ այս արքայորդու (շապուհի) մայրը, Որմզդի ձեռքով սպանուած սպարապետի դուստրը, քոյր էր Վնդոյի և Վստամի (որոնցից մէկին Որմզդ բանտարկել էր, իսկ միւսը փախել էր)՝ ուստի խորհուրդ են անում Վնդոյին բանտից ազատել և Վստամին փախուստից լետ կանչել, որպէսզի դան ապստամբութեան գլուխ կանգնին և իբրեւ քեռիներ՝ պաշտպանեն իրանց քրոջ որդուն, Խոսրովին ¹⁾:

Դ. — Բառերի և թուերի աղաւաղութիւններ ²⁾:

Բ տպ. 13 = Ա տպ. 30. Նդիանոսի կալսեր: = Արեւդիանոսի կալսեր:

„ 14 = „ 32. Յամին Լ. երորդի Արտաշրի: = Յամին լք. երորդի Արտաշրի:

„ 15 = „ 33. Վախճանի կալսեր: = Յունաց Մաքսիմիանոս, և թագաւո-

¹⁾ Խոսրովի մօր և քեռիների մօտին տես Nöldeke, Tabari, եր. 145 և ծան. 4, եր. 273 և ծան. 1 և այլն — շատ նման Սերէոսի աւանդածին: =

²⁾ Թուերի աղաւաղութիւնները, Բ դպրութեան մէջ, ուղղում են նոյն ցանկի նախընթաց և հետեւորդ թուերի համեմատութիւնից:

րէ Գալիլանոս: Աստուծոյ
կայսրն Յունաց Կոստանդինոս,
և Թադաւորէ Մաքսի-
միանոս և Գալիլանոս:

Բ տար 16=Ա տպ. 35. Շապաւն որդի Որսմազդայ
ամս հ:—...ամս հդ.

” 18= ” 38. Եւ յամի Յազկերտի Թադա-
ւորէ Յունաց Կոստանդինոս:
=Եւ յա. ամի Յազկերտի...

” ” = ” ” Թադաւորէ Յունաց Անաս-
տաս ամս իւէ:—ամս իւ:

” 19= ” 39. Թադաւորէ Խոսրով որդի Կա-
ւատայ ամս իւէ:—...ամս իւր:

” 20= ” 40. Յամի ի. երորդի Խոսրովայ
Պարսից արքային: = Յամի
իւ. երորդի...

” ” = ” ” Երակզոս ամս ի. Արտաշիր
զառաջինն: = Երակզոս ժը.
Արտաշիր. զառաջինն:

” ” = ” ” Եւ լերկրորդ ամի միաքա-
նեալ Պարսից արքայի ընդ
Իսմայէլացիսն: = Եւ լեր-
կրորդ ամի Յազկերտի Պարսից
արքայի միաքանեալ Հրէից
ընդ Իսմայէլացիսն ¹⁾:

1) Տեա Սեբէոս, գլ. Լ.

- Ա. տպ. 21—Բ տպ. 41. Յազկերտ է. երորդ. Կոստաս
զառաջինն: Յազկերտ ժ. ե-
րորդ...
- „ „ = „ „ Կոստանդին ժա. արքայն Իս-
մայէլի թ: ... արքայն Իս-
մայէլի ժԹ:
- „ 27= „ 49. Եւ կալեալ ճանապարհ գնաց
ի տեղի մի:—Եւ կալեալ ճա-
նապարհ գնաց ի ՄԵՂԻՏԻ
(նէ) ¹⁾:
- „ „ = „ „ Երթեալ ամրացան ի գետն
մեծ: Յերթեալ ամրացան ի գե-
տըն մեծ:
- „ 30= „ 54. Եւ սուղ ինչ աւարաւն ի մե-
ծամեծ գանձուցն: Յւ սուղ
ինչ ուարամոսն... (Տես և ե-
րես 44 «աւարամասն», և
Ասող. եր. 113):

¹⁾ Միջին երկաթագրի Մ և Ց գրերի նմանութիւնից
ձաղած աղաւաղութիւն, Տես և եր. 6. Բազարա մ, Բիւրա մ
— ուղղուած՝ Բազարա տ, Բիւրա տ.— եր. 23 տեսանել—
ուղղուած՝ մեապնել, և ներքեւ Վաղենտին ան տի: Վա-
ղենտին ան մի տի:— Մելիտինէի այս կտիւն է, որը պատմա-
գիրը միջում է քիչ յետոյ. — «Ապա եկն ինքն արքայն Ա-
նուշ Ըսուան Խոսրով, որ պէս առացի (եր. 26—27), և
արար պատեւրազ մի մեծ ի Մելիտինէ, յորում պար-
տեցաւ և գնաց» (եր. 30 և 34):

- Ա. տպ. 44=Ք. տպ. 75. Առեալ զգանձն արքունի՝
հասուցեն առ նա աչնպէս-
իմն փութանակի Գիտացեալ-
և վասն իրացն և իշխանքն
յունականք...=Առեալ ըզ-
գանձն արքունի՝ հասուցեն-
առ նա: Աչնպէս իմն փու-
թանակի գիտացեալ վասն-
իրացն և իշխանքն յունա-
կանք...
- ” 50= ” 83. Մինչդեռ նա նստէր ի ջեր-
մի:==...ի ջերմի (Տե՛ս 4 տող-
չետոյ):
- ” 51= ” 85. Կռուալ ռազմի նիզակամուխ-
ճակատի: Կռուել ռազմ ի
նիզակամուխ ճակատի:
- ” 55= ” 91. Անցուցանել լԱփրիկէ, և առ-
նել նոցա անդ ի մէջ նոցա,
և առնել զնա անդ ի մէջ
զաւրացն՝ որ...=Անցուցա-
նել լԱփրիկէ և առնել զնա
անդ ի մէջ զաւրացն՝ որ...
- ” 83= ” 132. Քանզի (var. քանի) ոչ միսի-
թարեաց զմեզ... իշեցուցա-
նելով զմեզ զառաջին երթ-
ևեկն: = Քանիովն (քանիճն)
միսիթարեաց զմեզ... իշե-

ցուցանելով մեզ դառաջին
երթնեկն: (Մողեստոսի թուղ-
թը շատ աղաւաղուած է,
մանաւանդ կէտադրութիւնն
անզոհացուցիչ է, որով ան-
հասկանալի է դառնում):

Ա. տպ. 93=Բ. տպ. 148. Նստեալ ի վերայ նուաւոր
երիվարի:==...նուոց երիվարի:

„ 96= „ 152. Արձակէ զՌաշ ոմն (ՎՅԲ. գը-
ռաշան ոմն) իշխան .. հհաս
Ռաշն աշն... Եւ զՌաշն աշն
մեծարեալ...=Արձակէ զՌա-
շան ոմն իշխան... հհաս Ռաշ-
նայն... Եւ զՌաշնայն մեծա-
րեալ...

„ 97= „ 152. Կնքեալ աղ ըստ առաջին
աւրինակին զՅուսղատ==...
ընդ Յուսղատ:

„ 102= „ 161. Որ ի խոր վիրաւորեաց (ձեռ-
որ ի Խորխոռունեաց)=Որ
ի խոր խոցեաց:

„ 108= „ 170. Ընդ ճանապարհս ձորոյ յաշ-
խարհն Տարաւնոյ (Ա. տպ.
Տարնոյ):==...յաշխարհն Ասոր-
ոց: (Ըստ ցուցակի վրիպա-
կաց Ա. տպագրին):

- Ա տպ. 113 = Բ տպ. 177. Խորհէր վազենտին անտի ի միտս իւր: = ... վազենտին անմի(տ) ի միտս իւր:
- „ 139 = „ 216. Բայց ակուր և հրամայեմ... = Բայց ակուր ուր և հրամայեմ:
- „ 152 = „ 237. Նրեք (որդիք) Համազասպայ (ե) եղբայր մի ի պատանդի: (Փակագծի մէջ դրուած բառերը հրատարակելիքներին են՝ աղաւաղութիւնը ուղղելու նմատակով): = Ն էր Համազասպայ եղբայր մի ի պատանդի:

ՅԱԻՆԼՈՒԾՔ Բ.

*Մի սլատառիկ Ստեփանոս Տարաւնացու
գրուածքից ¹⁾:*

«Յետ Աւետրնկն քարոզութեան սբ Առաքելոյն և Առաջին լուսատուին մերոյ, Թադէոսի, ազդամամբ սբ Հոգւոյն, 'ի վերին Հայաստանէ եհաս 'ի քղքն Կապադովկացւոց Հայաստան աշխարհիս, և եթող անդ աշակերտն իւր, Թէոփիլոս, կարգելով եպս յայնմ վիճակին, որ Անտիոքացի յորջորջէր: Առ սա գրեաց ասեն սբն Ղուկաս, զաւետարանն և զպրակս Առաքելոցն: Եւ ինքն Առաքեալն դարձաւ վերստին 'ի վերին Հայս: և Թէոփիլոս զկնի վրդպետին իւրոյ Թադէի, եկաց անդ Կեսարիա իբր յամս, իդ: ուր բարւոք կռվրելով զՅկեղեցին Քրիստոսի, փոխեցաւ յաստեացս: Սորա աշակերտ և յաջորդ եկաց Նրուանդ Նպս ի նահանգէն Վամրաց, ասեն զսմանէ թէ լեալ է Բ-դ Նպս Կապուտկացւոց աշխարհին: Սա եռ իբր ժգ ամ հովուելով զհիկղեցին, վճարեաց զկեանս իւր: Սորին յաջորդ եկաց Սիւքիանոս եպս ի նոյն նահան-

¹⁾ Արտաստուած «Արարատ» ամսագրից, Ա տալի (1868), եր. 104—105):—Տես այս գրքում եր. 55:—Այս հատուածն արտաստուած է և Սամ. Անեցու պատմութեան ծանօթութիւնների մէջ, եր. 281—283.

զէն Կեսարիոյ, որ բզմ ոքանչեւիս առնէր, սա լետ
հովուելով զեկեղեցին, լամս վճարեաց զկեանս իւր
բարի մահուամբ։ Սորա լաջորդեաց Մէրեան, եամ
Միհրան եպս որ էր քղք Եդեսացի, սա կուլրեւ
զեկեղեցին, իբր լամս, ժգ։ Ապա Ադրիկոս եպս,
իէ, ամ, սա նհտկեւ եղև լերկիրն իւր Սեբաստիայ,
վս 'ի Քս հւտցն։ Ապա զկնի սորա Վլասիոս եպս,
լամս։ կուլրեց զհւտցեալս 'ի Կեսարիա։ լետ սր
Վահան եպս, լամս, ժբ։ նորին լաջորդ Ալփիանոս
եպս, լամս։ Ապա Մեհրուժան եպս, որ կուլրեց զե-
կեղեցին Քսի, լամս ին։ (Պենտանոս, որով լաջորդ
Աղեքսանդրոսն, լիչէ. տես Եւսեբի, պտմ. Եկեղ-
ղպ. զ, գլ, ժդ. ¹) Սր լաջորդ եկաց Աղեքսանդր
Եպս, որ ազդ լամբ սր Հոգեւոյն գնաց լերսդէմ, և
անդ կառավարեաց հաւատացեալսն Քսի, փոխա-
նակ ծերոյն Նարկեսոսի եպսապետի։ ոպ և ուսու-
ցանէ քեզ Եւսեբի։ Սա իբր, ժ, ամ կուլրեց կսր-
ցւոց եկղցին։ զկնի սր, Արքեղայոս եպս լամս։ լետ
սր, լաջորդեաց Պարմենիանոս եպս, սր և արար
զպտմութս եկեղեցւոյն, և մեծի Խոսրովու Թգւրին
մերով։ Սա էր աշակերտ Որոգինէսի, և կրեաց վս
ճշմարտութի բզմ հլծնս, և մքոց քանիւ և Թղթով
ընդ զէմ հերձապետին Պաւղոսի Շամշտայւոյն։ և

¹) «Փակագիծներով նշանակածներս (Պենտանոս և
այլն) լուսանցը գրուած էր օտար գրիչով և նոտրագիր»։
(Ծանօթ. «Արարատի» յօդուածի հեղինակին)։

փոխեցաւ 'ի կեանս բարի մահուամբ: եկաց առաջ-
նորդուե, լամս, իբ: Ապա կղեմէոս եպս, սա լետ,
ժե, ամ կռվելու ղեկեղեցին, նահատակեցաւ ի
ժմնկս Դիոկղեսիանոսի Կայսեր Հռովմայեցոց, 'ի
Վիսիոս դքսէն: Ապա զկնի սորին լաջորդեաց սբն
Ղևոնդ, որ զլուսաւորիչ Հալրն մեր ձեռնադրեաց
Արք-եպս և Քհանլպետ Տանս Հալոց: և եկաց սա
բղւմ ամս խղղութբ և փառօք մինչև 'ի սբ ժողովն
Նիկիոյ: որ եղև հրամանաւ մեծի կայսեր Կոստան-
դիանոսի, և զկնի ժողովոյն վախճանեցաւ սրբութբ
կռվել զհօտ իւր իբր լամս, լգ: Զկնի սորա լա-
ջորդեաց Ղուկիանոս կամ Յղիւկիանոս, որ գրեաց
բղւմ պիտանի ճառս Եկղջւ: Սա կացեալ լաթոռ
իւր իբր լամս, ժբ: Սորա լաջորդեաց Տիմոնէոս կամ
Դիոնէսիոս լամս, իե: զկնի սորին, Եւսեբիոս, որ
զսբն Ներսէս ձեռնադրեաց, սա կացեալ լաթոռ
իւր սրբութբ, իբր լամս ժթ: լետ սորա լաջորդեաց
սբն Բարսեղ, որ 'ի նոյն Կեսարիոյ գամբաց ծնեալ
էր: Սա երջանիկ և արդիւնաւոր գտաւ ի սբ Հարս,
զի բղւմ ճառս և կանաւնս գրեաց, և բարւոք կա-
ռավարեալ ղԵկեղեցին Քսի փոխեցաւ առ ցանկա-
լին և լոյսն բնաւից Քս: Կացեալ 'ի Հալրպատու-
թեան լամս, : Ապա Եղադիոս եպս, որ գրեաց
զվարս սբն Բասիլիոսի վրդպտին իւրոյ: Սա կա-
ցեալ 'ի լաթոռ իւր իբր լամս, ժե: և վճարեց զկեա-
լիւս իւր: (Փիրմոս, որ գտաւ լեփեսոսի սբ ժղն 'ի

դատապարտութիւն ամպարչտին Նեստորի: ասեն
թէ սա զկնի եղադիոսի լաջորդեաց: ¹⁾

Եւ Քսի լուսոյն մերոյ փառք լւտնս:

Ահա ալսքան սակաւութ բաւեսցի, և զիս լի-
շելոյ մի դանդաղիր ո՞վ ընթերցաւ, աղաչեմ:
Թ՛՛՛՛՛՛՛ չհթ:

¹⁾ «Փակագիծներով նշանակեալ փրմոս և այլն տա-
ղերը օրինակին լուսանցը գրուած էին»: (Ծանօթ. «Արա-
բատի» յօդուածի հեղինակին):

ՀՐԵՏԱՐԵԿԶԵԿԸՆ ԸՆԿԵՐԱԻԹԵԿՆ ՀՐԵՏԱՐԵԿԱԻԹԻԿՆԵՐԸ

1879 թ.	1	Թաւամազ մկրտ, (սպառ.) թարգման. օր. Ն.	— 40
1980 թ.	2	Կարմիր լազաւեր, (Տ. Սարկիստեանի	— 30
	3	Մանկական երգեր, Գամառ-Քաթիկոսի	— 15
	4	Թովմաս եղբոր տնակը, Թարգմ. օր. Ն. Տ. Մ.	— 45
	5	Մորեխ և նրա ջնջելու հնար. (սպառ.) Ն. Տ. Բ.	— 10
	6	Նեղ և խոնաւ բնակարանների մասին, Հ. Ա.	— 10
1881 թ.	7	Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց (սպ.)	— 80
	8	Փոքրիկ ձեռնարկ գործնական տնտեսութեան	— 50
	9	Գամառ-Քաթիկոսի բանաստ. (սպառ.)	— 50
	10	Ռօբերտօնի պատմութիւն թարգմ. Կ. ք. Ա.	— 60
1882 թ.	11	Ուխտաւորք, աշխ. Ռ. Պատկան. (սպառուած)	— 75
	12	Գառնուկ և Լուսատեանի, Եմիլիոյ, Թարգմ. Ն.	— 25
	13	Սոյաթ-Սօփա, ազգային երգիչ.	— 5
	14	Ծննդեան պատմութիւն.	— 10
	15	Ազատականեղեայ պատմութիւն.	— 1
1883 թ.	16	Գիւղական խալիֆայ, Ա. Արարատեանի.	— 50
1885 թ.	17	Վանայ սաղ. Շէրինյի. Ա. Հասոր.	— 75
	18	Փնջիկ, գրեց Աղէքսանդր Արարատեան.	— 20
	19	Նամուս, վէպ, Շիրվանզադէի (սպառ.)	— 1
	20	Ստեփանոսի Տար. Ստոյկան Պատմ. տիեզեր.	— 2
1886 թ.	21	Թիֆլիսեցոյ մտաւոր կեանքը, Կ. Տ.-Աղէքս.	— 1 50
1887 թ.	22	Ղեկնղ պատմագիր.	— 2
1888 թ.	23	Սրբազան պատմութիւն (սպառ.) Ս. Գ. Սա.	— 30
	24	Դասագիրք կրօնի (ուսուցչ. համ.) Ս. Հակեանի.	— 1 75
1889 թ.	25	Սոկրատէս, Թարգմ. օր. Թ. Ստեփոյ (սպառ.)	— 10
1890 թ.	26	Պատմութիւն Հայոց, Պալասանեանի (սպառ.)	— 1 50
	27	Ուղեցոյց գործնական շիրմամաղ. Ա. Մ. Ն.	— 40
1891 թ.	28	Ժամանակագրութիւն Հայոց, Յ. Գարգիլի.	— 1 25
	29	Վարդ-Ուէպի, Սպիրի, Թարգմ. Ն. Յ.	— 10
	30	Նալ և Դամայեանի, Յ. Եմիլիոյ.	— 20
	31	Ատուած գիւէ արդարն ու մեղաւորը, (սպառ.)	— 7
	32	Հատաւարի մովիարին, Վալլտեանի.	— 10
	33	Լինհարդ և Գեյսարուդ, Պետալոցցիի.	— 25
	34	Յաւելուած ի գիր պատմութ. Ստոյկան.	— 20
	35	Նաւի փոքրաւորը, Մ. Ռոգենհ., Թարգմ. Յ. Լ.	— 15
	36	Ուռնեց Գովսէփ, Ն. Սպիրի, Թարգմ. Ռ. Յ.	— 15
	37	Մեծապատիւ մուրացիաներ Յ. Պ. (սպառ.)	— 40
	38	Ազգային ջոջեր, Յ. Պարոնեանի (սպառ.).	— 1

125	Դաւիթ Կողպեր-Ֆելդ, Զարլս Դիկկէնսի, Թ. Պ. Պ.	1	—
126	Դասընկերներ, Աննենսկայա, Թ. Կ. Իբլինադար.	50	—
127	Խժռողներ, պրոֆ. Մ. Բողդ., Թ. Լ. Մ.-Աղամ.	50	—
128	Ընտիր պատմութեամբ, Ալ. Ֆ. Իօդէի, Թ. Վ. Փափ.	40	—
129	Հոօ կեր, Ա. Ահարոնեանի	40	—
130	Կեանքի տեսարաններ, Քասիմի	50	—
131	Ոսկի շինողներ, Յշօկէ, Թ. Խ. Մարտիրոսեանի.	50	—
132	Գուլիկէրի ճանապարհորդ., Թ. Ղ. Աղաբեան.	50	—
133	Թռչունների տնտեսային տեղափոխութիւնը	5	—
134	Վեներտի վաճառականը, Եէկս., Թ. Յ. Խ.-Մաս.	40	—
135	Երկրաշարժ և հրաբխ. լեռներ, Լուսկեվիչի.	15	—
136	Վեպիկներ և զրոյցներ, Գիգը Մոպաս., Թ. Հ. Աս.	1	—
137	Բուդգէա, կազմ. Մա. Մ.	20	—
138	Երկրի և երկնքի մասին, Վ. Լուսկեվիչի.	10	—
139	Կսենթուցիոս, կազմ. Գ. Բաղդ.	20	—
1898 Թ. 140	Այդետիրական օգեգործութիւն, Յ. Պետրոսեանի	40	—
141	Գիւղատնտես. մեքեն. և գործ. Լ. Խան-Աղեանի.	50	—
142	Կենդանիների աշխարհում, Լուսկեվիչի.	30	—
143	Արքայ իբր, Եէկսայ. թ. անդ. Յ. Խան-Մասեհեանի.	50	—
144	Յո՛ւրթաս, Սենկեվիչի. թ. լեհ. Սա. Լիսիցեան	1 50	—
145	Ինչ է հէքիաթը, Կոստ. Մուրիկայի, Թ. Ղ. Աղ.	10	—
146	Մարդ եմ, Էքերսի, Թ. գերմ. Ս. Մալխասեանց.	1	—
147	Ոգը և կեանքը, Թ. Ն. Տէր-Յակովբեանց.	10	—
148	Խորամանկ աղուէսը, Սիվիցկի. թ. Պ. Պաօլեանց.	10	—
149	Կղզիների լորդը, Վալտէր Սկոտի, Թ. Յ. Զ. Միլը.	1	—
150	Վանայ սաղը Բ. Հատոր (մամուլի տակ)	—	—
151	Հանրիէտ, Ֆ. Կոպպէի, Թ. Ֆրանս. Լ. Խ.	35	—
152	Պասկալ, Թ. Գ. Բաղդ.	20	—

Վաճառում են Ընկերութեան գրասենեակում, նոյնպէս և բոլոր գրավաճառանոցներում:

Ընկերութեան հասցէն—Тифлист, Тифлисское Общество Изданія Армянскихъ книгъ.

15,000 2 65
ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԸ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

1899 ԹՈՒԻՆ ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

- 153 ԶԵՄՍԻԿԱՅԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՂՈԹՔԸ, Թարգմ.
Պերճ Պառչեանի. — 20
- 154 ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԱՆԿԼԻԱՅԻՆ, Հառփի.
Թարգմ. Շ. Տ.—Ն — 5
- 155 ՀՐԷԱՅ ԱՐՆԷՐԸ, Հառփի. Թարգմ.
Շ. Տ.—Ն. — 3
- 156 ՍԵՐԷՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹ. ԵՒ Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻ,
Սա. Մալխասեանցի . . . — 40

Դիմել՝ Тифлисъ, Тифлисское Общество Изданія
Армянскихъ книгъ. Կամ Tiflis, (Russie), Société
de la publication des livres Arméniens.

ԳԻՆՆ Է 40 ԿՈՊԵԿ